

**PREŽIVJELI SMO
II SVJETSKI RAT**

Ovo je opis trnovitog puta kojim sam prošao sa svojom porodicom - ocem, mostarskim trgovcem Avramom Danonom, majkom Sarinkom, sestrom Palombikom, očevom sestrom Sarom i njenim kćerima Esterom - Ernom i Ritom, te udovicom očevog brata Davida, Solčikom i njenom djecom: Ernom i Sadom - Zadikom.

Sličnim putem prošlo je nekoliko hiljada Jevreja, koji su, zahvaljujući izuzetnim okolnostima, uz velike teškoće i napore, uspjeli da u velikom postotku prežive II svjetski rat.

Prošlo je više od 60 godina od događaja koje ću opisati. Sjećam ih se jer su dio moga bića duboko usađeni u mojoj svijesti. I danas kada zatvorim oči, vidim žive slike onoga što sam opisao. Ta prošlost će ostati kao dio mene, do kraja moga života. Nisam naučno - istorijski provjeravao istinitost navoda, napisano je onako kako sam ja lično sve to doživio, vidio i čuo, kako se ja svega toga sjećam, prožeto mojim osjećanjima, viđeno kroz moju ličnu prizmu.

DOLAZAK U MOSTAR

Moj Nono (djed po ocu) Zadik Danon, rođen u Gračanici u Bosni, kao dječak bio je siromašan, ali je imao sreću da je po dolasku u Sarajevo izučio trgovački zanat kod izuzetno znanog i sposobnog trgovca, pa je tako i on stekao solidno znanje. Vrlo mlad se oženio voljenom djevojkom Esterom i doselili su se u Mostar 1890. godine. Bavio se trgovinom manufakturne robe. Estera mu je bila životna inspiracija, pomagač, saradnik i vječna ljubav.

Naporno se radilo i svestrano, na svemu štedilo. Kao primjer koliko se štedilo, otac mi je ispričao ovo: kao malo dijete molio je majku da mu ne sipa vodu u mlijeko, želio je šolju čistog mlijeka. Majka mu je odgovorila da je čisto mlijeko prejako i da bi ga mogao zaboliti stomak. Može se pretpostaviti kako je bilo teško majci ne ispuniti želju svoga djeteta, ali i to se radilo radi štednje! Kao dječak, moj otac je maštao kako će dobiti prave cipele, jer je tada nosio drvene klompe. Odjeća djeci se šila isključivo od ostataka robe – restlova iz dućana.

Zahvaljujući znanju, sposobnosti i velikom trudu Zadik je polagano gradio bogatstvo i ugled uspješnog, poštenog i humanog trgovca i građanina Mostara.

Kako je bogatstvo raslo tako se štednja smanjivala, pa i nestala, ali uvijek se ekonomisalo domaćinski i racionalno.

U kućnim poslovima Esteri je pomagala Mejra. Mejru su svi prihvatili kao člana porodice, a i ona je Danone smatrala svojom najbližom rodbinom.

Posebno je bilo mnogo posla petkom. U petak predvečer počinje, po jevrejskoj vjeri, šabat (šabat na Hebrejskom znači subota) i traje do subote predvečer. Jevreji taj dan ne smiju ništa drugo raditi nego se moliti Bogu. Do petka popodne treba kuću temeljito očistiti i pripremiti svečanu, obilnu šabat večeru. Pored ostalih jela, skoro redovno se jeo japrak, kojeg su svi jako voljeli. Prije večere domaćin Zadik bi pročitao molitve predviđene za nastupajući šabat. Sve poslove u kući bi tada preuzela vrijedna Mejra.

U to vrijeme u Mostaru je bio snažan i velik vojni garnizon Austro-Ugarske carevine. Brojni Jevreji, iz raznih krajeva carevine, dolazili bi da služe vojni rok u Mostaru. Obavezno bi bili pozvani kao gosti na šabat večeru kod Estere i Zadika.

Zadik je bio poznat i kao dobrotvor, pomogao je mnogima kojima je pomoć bila potrebna. Evo dva slučaja o kojima mi je otac pričao.

Djevojka iz komšiluka došla je kod Zadika i Estere da se pohvali, kako je sa odličnim uspjehom završila krojački (šnajderski) zanat, pa im ona može u buduću šiti šta god žele. Na pitanje Zadika kako šije, odgovorila je: "Još ručno, ali ću štediti, pa čim uštedim dovoljno novca, kupiću šivaću mašinu." Poslije par dana

hamali su djevojci donijeli "singericu" šivaću mašinu i rekli joj da je to poklon od Zadika i Estere za postignut odličan uspjeh na izučavanju zanata. Djevojka je od sreće i uzbuđenja zaplakala.

Drugom prilikom primjetio je Zadik da je Mejra zamišljena i tužna. Pitao je za razlog. Rekla mu je da je njen sin upravo završio osnovnu školu odličnim uspjehom i želi pohađati školu koje nema u Mostaru, a ona nema novaca da plati boravak i školovanje u drugom gradu. Morat će ga dati na izučavanje zanata, što njen sin ne želi. Zadik je rekao da će njenom sinu on platiti troškove boravka i školovanja u drugom gradu, pod uslovom da bude dobar đak. Mejra je bila sretna i od sveg srca zahvalna Zadiku. I tu školu Mejrin sin je završio sa odličnim uspjehom na zadovoljstvo kako majke Mejre tako i donatora Zadika i ostalih Danona.

Djeca su se rađala, pa kad bi dovoljno odrasla uključivala bi se u trgovačke, porodične poslove. Estera i Zadik imali su desetero djece: šest sinova i četiri kćeri. Do početka II svjetskog rata svi su bili živi osim jednog sina, koji je mlad umro od leukemije.

Kada je 1935. godine umrla Estera, to je za Zadika bio težak udarac. Nije mogao i nije htio da živi bez voljene žene. Svakim danom je bivao sve slabiji, topio se. Djeca su mislila da je i mentalno obolio, jer je vrlo često govorio kako se sprema strašna nesreća, proganjanje i ubijanje Jevreja. Govorio je: " Djeco moja, šta će biti sa vama? Čekaju vas nečuvene strahote, opasnosti i stradanja." Niko nije ni slutio da će se obistiniti ono što je Zadik govorio. Ubrzo poslije Esterine smrti i on je umro.

Svi Zadikovi sinovi bavili su se trgovinom. Najstariji sin Avram, moj otac, koji se 1928. godine oženio Sarinkom, rođenom Musafija, iz malog bosanskom mjestu Žepča, preuzeo je Zadikov dućan manufakturne robe. Sarinka mu je često pomagala u dućanu. U domaćinstvu i brizi oko djece, moje dvije godine mlađe sestre Palombike i mene, dugo godina je savjesno i vrijedno pomagala kućna pomoćnica Vera, koja se srodila sa našom porodicom. Nas djecu je puno voljela i dobro pazila. Ona je bila pobožna katolkinja. Mi smo uvažavali njena religijska osjećanja. Upoznala je običaje i zahtjeve jevrejske vjere i potpuno ih je provodila, tako da je naš dom odisao pravom jevrejskom sefardskom atmosferom. Tako su razne religije u našoj kući egzistirale harmonično, na zadovoljstvo svih nas. Mi smo to prihvatili kao nešto sasvim prirodno i normalno.

U sjećanju su mi sijela na ulici mog oca sa komšijama, skoro svako veće kada su vremenjske prilike dozvoljavale. Najmlađi komšija, Ljubo Krulj zalio-rashladio bi dio ulice, vodom iz javne česme, gdje su se držala sijela. Svakako, cesta nije bila asfaltirana, sa slabom uličnom rasvjetom, skoro bez ikakvog saobraćaja. Svako bi donio svoju stolicu, a prisustvovali su isključivo muškarci. Tu se pričalo o svemu i svačemu. Nije bilo TV pa ni radija, tako su se kroz komšijske priče

saznavale novosti i sva interesantna zbivanja. Za to vrijeme, mi djeca igrali bi se raznih igara. Ulica je bila važna u našem življenju, kako za nas djecu tako i za odrasle. Druženja komšija razvijala su snažno komšijsko prijateljstvo i ljubav. Sjećam se posjeta i čestitanja vjerskih praznika. Lijepo bi se obukli - dotjerali, što je davalo svečan ton posjeti. Za bajramskih praznika išli bi na čestitanja kod nekoliko komšija Muslimana. Obično bi bili počašćeni baklavom, hurmašicama, a piće bi bilo himber od drenjina.

Kod čestitanja Božića komšijama Praoslavcima, bila je veselica-jagnjetina pečena u pekari, perutci-posebno hljebasto pecivo i zrnasta pšenica pripremljena na specijala način.

Kad komšija Katolika, za Božić bili bi pripravljeni razni kolači, a za Uskrs obojena jaja.

Za našu svetkovinu Novu jevrejsku godinu - Roš Hašana, mama bi pripremila posebno kuhana jaja (gvojev haminadus, na staro Španjolskom - Ladino, kojim su govorili Jevreji sefardi naših krajeva, su kuhana jaja) To su jaja koja se kuhaju, na blagoj vatri, najmanje dvanaest sati uz dodatak vodi soli, bibera u zrnu, lupinja od luka i ulja. Tako kuhana jaja imaju poseban vrlo prijatan ukus. Zatim burikitas, kiflice sa mljevenim mesom, po ukusu slične bureku. Čaldikjas su kolačići od ljuštenih bodema. Eto tako je to bilo u predratna vremena u mojoj ulici.

LJETOVANJE U ŽERČU KOD NONE MOŠE I TIJE RAHELE

Prije II svjetskog rata, često sam ljetovao kod None (djeda) Moše Musafija u Žepču.

Nono se ženio dva puta, sa prvom ženom Palombikom, rođenom Katan, imao je sedmero djece. Poslije njene smrti oženio se sa Rahelom, rođenom Kabiljo, koju smo zvali Tija(tija na Ladino je tetka), iz tog braka imali su tri sina i kćerku.

Život u malom bosanskom mjestu Žepču bio je znatno drugačiji od življenja u rodnom Mostaru. U toplom, vjetrovitom Mostaru, u kući bez avlije-bašte, sa kućnim vodovodom, električnom energijom, bez bilo kakvih domaćih životinja.

Dok je u Žepču znalo biti i ljeti svježije naročito noću. Uz veliku kuću bila je ogromna bašta sa psom, konjem, raznom brojnom pernatom živinom, ponekad i sa kozlicima i janjcima. Tada u Žepču nije bilo električne struje ni vodovoda, pa su za rasvjetu služile lampe na ges, a voda se dobivala iz bunara.

Ta različitost bila je za mene vrlo interesanta. Sa zadovoljstvom sam ljetovao u

Žepču i radi toga jer bi redovno dolazio i moj rođak Iso Alkalaj, koji je bio mojih godina.

Nono je bio prvenstveno znan i cjenjen kožar, a i uspješan trgovac. Bio je jako vrijedan, uživao je u radu, često je pjevao prilikom rada. Bio je vedar, duhovit, snalažljiv, društven, vrlo hrabar i omiljen građanin Žepča. Bio je bogat i vrlo poboža. Ne samo Nono nego i svi njegovi sinovi bili su otresiti i hrabri, tu osobinu htio je razviti i kod nas njegovih unuka. Tako je jednom priliko u sumrak dana, tražio da donesemo Iso pa ja iz rijeke Bosne vode. Da bi to učinili morali smo proći preko harema (muslimansko groblje). Iako nam je Nono rekao da se ne trebamo bojati mrtvih, živi mogu činiti zla djela, ja sam se ipak prilično bojao dok sam prolazio preko harema. Dao je Isi i meni prave puške ptičarke, gađanje puškom bilo je veliko uživanje.

U prijatnom su mi sjećanju odlasci u sinagogu-templ petkom navečer. Svi muškarci, na čelu sa Nonom, okupani i lijepo-svačano obučeni krenuli bi u sinagogu. Poslije molitvi vraćali bi se kući ponosni i zadovoljni. Pored sinagoge bilo je dosta jevrejskih kuća, prizemnica. Kroz prozore su se vidjela upaljena kandila, a žene, naročito stare nonice (bakice) sa tukadu na glavama (tukadu, kepe koje su nosile jevrejke), gledale su kroz prozore, čekajući svoje muškarce, iz sinagoge.

U noninoj kući sve je bilo pripremljeno za šabat večeru. Poslije molitve i večere dugo se sjelilo, uz zanimljivo Nonino pričanje, grickajući pivitas(pržene sjemenke od tikava), a često se i pjevalo.

Određenih dana u sedmici (vašerski dani) išli bi konjskim kolima u obližnja mjesta Maglaj i Zavidović. Tu je Nono kupovao kožu od stoke i divljači. Jednom kada smo bili u Maglaju Nono je negdje otišao, Šandor, njegov najmlađi sin, star tada oko osamnaest godina, kupio je pečene jagnjetin, koja nije bila košer (košer meso, je meso koje je poslije klanja pregledao rabin i konstatovao da je zdravo i čisto. Samo takvo meso smiju Jevreji jesti). Sakrili smo se iza kola i jeli smo pečenje. Nismo primjetili da je Nono došao sa druge strane i vidio da mi jedemo nekošer meso. Nono je pomodrio u licu, stisnutih zuba strašno ljut rekao je:» Šandore što ti jedeš nekošer meso, odgovaraćeš pred Bogom, ali što si uveo ovo dijete u grijeh, znaš li kakvo si zlo učinio, to je veliki grijeh!» Ja sam bio zaprepasten i uplašen jer nikad nisam vidio Nonu u takvom stanju. Nono je bio dugo šutljiv i neraspolože.

Iso i ja često smo sa Nonom radili na pripremi koža za sušenje, što nam je svima pričinjavalno zadovoljstvo. Nono je bio sretan sa nama unucima, a i mi sa njim. Susjedi su se često čudili, pitajući se «šta je ovim komšijama Jevrejima, ili se smiju ili pjevaju». Znali smo uživati i veseliti se životu i uzajamnoj porodičnoj ljubavi. U prijatnom su mi sjećanju riječi Tije, kad bi me zavnila:» Mi kiridu fizičku tjenis fambri, vjeni ti do algu bojnu para kumer(moj dragi dječaće jesi li gladan, dođi daću ti nešto dobro da pojedeš)». Ta topla, porodično-intimna, atmosfera prožeta govorom Ladino, lijepim tradicionalnim Jevrejsko-Sefardskim običajima i divne sefardske pjesme, doboko su utisnuti u moju dušu i u nezaboravnom sjećanju, ali i sa prožetom tugom jer je sve to zauvijek nestalo!

Bili smo tužni kada smo odlazili iz Žepča. Sa nestrpljenjem smo čekali naredno ljeto i ponovni dolazak u Žepče kod none Moše.

Na žalost, danas nema ni jednog Jevreja u Žepču, to je djelo holokausta u drugom svjetskom ratu.

ESTERINA I ZADIKOVA DJECA

Ostali Zadikovi sinovi, moji stričevi, imali su različite sudbine. Mošo je postao invalid za vrijeme I svjetskog rata i bio je nesposoban za rad. Živio je od kirije nasljeđenih Zadikovih kuća.

Izidor je bio oženjen Klarom (Abinun), živio je i trgovao u Beogradu. U drugoj polovici 1941. uspio je pobjeći od nacista iz Beograda i doći u Mostar, sa trudnom ženom i dvoje male djece. Treće dijete rodilo se u Mostaru.

Makso je bio oženjen Šarlotom - Lalikom (Papo), imao je dvoje djece i bavio se trgovinom gvoždarijom.

David - Davo bio je također trgovac gvožđar. Bio je vrlo društven i omiljen, sa velikim brojem prijatelja. Bio je oženjen Solčikom (Kabiljo) i imao dvoje djece. Rano je obolio od leukemije i umro.

Najmlađi Rafael – Rafo bio je veliki mangup, vrlo duhovit, hrabar i avanturista. Živio je i bavio se trgovinom u Beogradu. I on je uspio pobjeći 1941. iz Beograda i doći u Mostar. Poginuo je 1942. u borbi protiv nacista.

Esterine i Zadikove kćeri sve su se poudale do početka II svjetskog rata. Najstarija Bulka - Sida postala je Salom. Sa četvero djece ostala je rano udovica, te sa velikim naporom i žrtvom uspjela je svu djecu podići i odgojiti kao radine i čestite ljude.

Rifka je postala Trinki, imala je dva sina i živjela u Zenici.

Sara udata Maestro živjela je u Sarajevu. Imala je dvije kćerke.

Najmlađa Mirjana, udata Polak, nije imala djece. Razvela se i do kraja života živjela je sa sestrom Rifkom u Zenici.

PRVE GODINE RATA

Početak 1941. godine u Mostar je došla grupa austrijskih Jevreja, mahom intelektualaca, koji su se nastojali preko naše zemlje, te Grčke, dokopati sjeverne Afrike, gdje su bili Englezi. Naša porodica je prihvatila jedan bračni par na stan i hranu. Oni su nam detaljno ispričali sve strahote koje su nacisti provodili nad Jevrejima. Daljnja sudbina te brojne grupe nije poznata, ali znam da nisu uspjeli doći do Grčke.

Pod utiskom Noninih "predskazivanja" te saznanja o zlodjelima koja nacisti čine Jevrejima, u noći kada se očekivao dolazak okupatora u Mostar, početkom aprila 1941. godine, moja porodica je sa smrtnim strahom čekala taj događaj. Poznata je izreka da se od straha krv ledi u žilama. Cijela porodica je bez riječi, ukočenih i izgubljenih pogleda, stvarno osjećala hladnoću, ledenost u žilama.

Kasno noću neko je zakucao na ulazna vrata. Oprezno sam se primakao vratima i vidio da su to komšije, mladići Ibro i Remzija Čišić. Kada su ušli u našu kuću Ibro je rekao: "Znamo drage komšije kako vam je, mi smo došli da budemo s vama i samo preko nas mrtvih moći će neko da vas dirne." Šta sam tom prilikom osjećao i doživljavao ne da se opisati. Iako nije potpuno nestao strah, nestao je osjećaj napuštenosti i bespomoćnosti, osjetio sam se i sretnim što živim u sredini sa tako plemenitim i divnim ljudima.

Sretna okolnost za nas je bila da su u Mostar prvi ušli italijanski vojnici, koji su bili tolerantni prema Jevrejima. U prvo vrijeme vojnu vlast su imali Italijani, a potpunu civilnu vlast imala je takozvana "Nezavisna država Hrvatska", ustaško-nacistačka tvorevina.

Uskoro su počela masovna odvođenja i ubijanja Srba. Tada je uhapšen i ubijen i manji broj Jevreja, kao ing. Levi, muž poznate modistice Side Levi, Herman Altkorn, jedan od sinova Tereze i Gavre Pape, i još neki.

Ubijene žrtve često su bacane u rijeku Neretvu. Vidio sam jednom prilikom dva leša, jedan je zapeo za stijenu, a drugi se stalno okretao u vodenom viru Neretve. Bili su naduti, ružne bijelo sive boje, bezobličnog izgleda. Gledajući ih drhtao sam od jeze i straha, jedva suzdržavajući povraćanje. Nikada taj strašni prizor neću zaboraviti. Čim sam te noći zaspao javili su mi se u snu ti leševi. Probudio sam se oznojen i jako prestrašen. Nisam smio više zaspiti, presjedio sam ostali dio noći, kako bih izbjegao strašne snove. Ti leševi bili su naši sugrađani, možda i dobri poznanici. Ubijeni su samo radi toga jer su bili druge vjere. Koji je razlog za takva zvjerstva? Mnogo puta sam u neprospavanim noćima ponavljao molitvu: "Bože ne dozvoli da takva strašna sudbina zadesi

moju porodicu, mene i ostale Jevreje Mostara, zaustavi ta zlodjela, molim Te Bože!”.

Mnoge srpske porodice su protjerane, ili su pobjegle, mahom u Srbiju, ispred ustaške strahovlade.

Ti zločini naišli su na oštru osudu skoro svih građana Mostara, jer zlodjela nisu činili Mostarci nego došljaci iz okolnih područja. Tako su od strane ustaša, nastradali i neki Hrvati i Muslimani iz Mostara, zato što su pomagali u spašavanju Srba.

Ustaška vlast je za Jevreje uvela posebne zakone i propise. Svi Jevreji stariji od 10 godina morali su nositi žutu okruglu značku sa slovom Ž (Židov). Sva nepokretna imovina Jevreja postala je vlasništvo NDH (Nezavisne države Hrvatske). Odrasli Jevreji morali su ići na prisilni rad. Mome ocu oduzet je dućan sa svom robom, postavljen je “povjerenik” od strane ustaških vlasti, a otac je morao raditi u oduzetom dućanu bez ikakve nadoknade, kao vid prisilnog rada. Majka je određena da radi u prostorijama njemačke radne organizacije TOT kao čistačica. To je donekle bila i sreća jer je nisu tukli ni maltretirali, što se ne može reći za one koji su bili određeni da rade na drugim mjestima. Po završetku čišćenja prostora, kućepazitelj bi pregledao kako je sve urađeno. Bio je redovno zadovoljan maminim radom i puštao je da ide kući. Majka je govorila da su bili korektni prema njoj.

Tokom 1940/41. školske godine, završio sam prvi razred gimnazije. Kada sam se trebao upisati u drugi razred, na vratima gimnazije je bila obavijest, ispisana velikim slovima: SRBIMA, ŽIDOVIMA, CIGANIMA I PSIMA ULAZ ZABRANJEN! Inače, mostarska gimnazija je bila čuvena i uživala je veliki ugled. Mnogi su sanjali da postanu njeni đaci. Za mene je, zato što sam Jevrej, bila zatvorena!

Jevreji su postali ljudi bez ikakvih prava i zaštite, koje je svako mogao opljačkati, pa i ubiti, bez da zato odgovara. Zabranjeno nam je bilo posjećivanje svih kulturnih i zabavnih ustanova, putovanje bilo gdje i bilo kojim prevoznim sredstvom, itd. Sve nedaće sam lakše podnosio, jer sam imao osjećaj da mnogi poznati i većina mojih vršnjaka suosjećaju sa mnom i spremni su mi pružiti svaku pomoć. Radi toga, vrlo tužno i bolno sam doživio kada mi je jedan školski kolega rekao: ”Cez, zašto ti ne nosiš znak sa slovom Ž, ja znam da ti imaš više od 10 godina!” Nisam mu ništa odgovorio, ali od poniženja, uvrede i razočarenja potekle su mi suze, sa dubokim bolom u duši. Taj moj školski kolega postao je političar i rukovodilac u Titovo vrijeme.

Na našu sreću, Italijani su postepeno smanjivali djelokrug ustaških vlasti, tako da životi Jevreja i Srba više nisu bili ugroženi. Prestao je prisilni rad, ali oduzeta imovina, pa ni naš dućan sa robom, nisu vraćeni. Ponovo smo mogli ići u sinagogu, što nam je mnogo značilo. U Mostaru smo sinagogu zvali templ.

Mostarski templ sagrađen je početkom 20. vijeka. Mostarski Jevreji bili su ponosni na tu lijepu, uglednu građevinu.

16. juna 1942. napunio sam trinaest godina. Prve subote poslije rođendana u templu sam imao svečanost BAR - MICVA. To je svečani obred u kojem dječak sa napunjenih 13 godina, čitanjem određenih molitvi, postaje punoljetan Jevrej. Iako sam sa rabinom Davidom Pererom tačno, tečno i skoro napamet naučio predviđene molitve, kada sam u templu vidio poglede svih prisutnih uperene u mene, a posebno vrlo autoritativnog Davida Koena u svečanom crnom odjelu i sa visokim hoh cilindrom (svečani šešir), ja sam se zbunio i spetljao. Tako sam uz veliku rabinovu pomoć uspio odmoliti što je bilo potrebno. Poslije toga nastalo je čestitanje svih prisutnih, i to ne samo meni nego i mom ocu. Tom prilikom otac mi je poklonio lijepo izrađen molitvenik, kojeg je njemu poklonio njegov otac kada je on imao Bar Micva. Nažalost, taj mi je molitvenik ukraden tokom rata 1992. godine, što nikada neću prežaliti.

TROJNA VLAST U MOSTARU

U tom strašnom ratnom vremenu bilo je neko čudno viševlašće u Mostaru. Glavnu i odlučujuću riječ imali su italijanski okupatori. U prvoj polovini 1942. godine pojavili su se u Mostaru i četnici Draže Mihajlovića. Oni su tada imali neku vlast u istočnom dijelu grada gdje je stanovala većina pravoslavni građana, dok su desnu, zapadnu obalu Neretve brojno naseljavali Katolici. Muslimani i Jevreji podjednako su stanovali u svim djelovima grada.

Tako su se pored Italijana i ustaša u vrtlogu mostarskih zbivanja pojavili i četnici. Ustaše su izbjegavale kretanje na istočnoj obali Neretve. Dolazilo je ponekad i do tuča između ustaša i četnika, najčešće u gostionicama, što bi italijanska policija, karabinjeri, brzo i enegičnom akcijom uspješno rješavala. Zapravo, četnici i ustaše nikad nisu međusobno ratovali, samo su zatirali nemoćno stanovništvo. Zajedno sa italijanskim okupatorima i četnici i ustaše borili su se protiv partizana.

Četnici su tražili od Italijana da im daju vlast nad Mostarom samo 24 sata, kako bi se osvetili za pokolj Srba. Tim činom došlo bi do pokolja Hrvata i Muslimana. Kada su Italijani to odbili, tražili su barem jedan sat vlasti, ali ni to im nije dozvoljeno. Tako je došlo do situacije da su italijanski okupatori bili zaštitnici nevinog civilnog stanovništva od domaćih zlikovaca.

Pošto se nisam mogao dalje školovati, krenuo sam na izučavanje automehaničarskog zanata kod majstora Jahijela Atijasa. Jahijelu Atijasu, kao i svim Jevrejima, oduzeta je njegova velika, dobro opremljena radionica, ali je on i u iznajmljenom prostoru vrlo dobro radio, jer je bio poznat kao stručan, vrlo sposoban majstor automehaničar. Posla je bilo dovoljno. Zanimljiva je bila grupa ljudi koja je radila u toj radionici. Gazda i glavni majstor bio je Jahijel Atijas, majstor po zvanju Božo Stanojević, kalfe Đoka Pešut i Asim Kazazić, stariji šegrti sa nadimcima Slani i Jugoslaven, te tek postali šegrti, sin poznatog sarajevskog trgovca Bakila Fincija moj vršnjak Bracuka i ja. Sa Bracukom sam brzo postao veliki prijatelj. On je bio čestita, pozitivna ličnost, pravi drugar. Iako smo samo izučavali automehaničarski zanat, majstor Jahijel davao nam je svake subote određenu sumu novaca, što je bio važan prihod za preživljavanje u tim teškim vremenima.

Naša radna grupa od osam članova radila je vrijedno i složno; slagali smo se kao jedna porodica. Sastavljena je bila od tri Jevreja, dva Muslimana, dva Pravoslavca i jednog Katolika. U tom teškom i ludom vremenu, punom nacionalne i vjerske mržnje i netrpeljivosti, među nama je vladalo prijateljstvo i bliskost i nije nam smetalo što smo različitih vjera. U tom pogledu osjećali smo se potpuno jednakim. Svih tih kolega iz radionice sjećam se sa simpatijama i

toplinom. Svakako tu posebno mjesto zauzima majstor i divan čovjek Jahijel Atijas.

DOLAZAK JEVREJA U MOSTAR

U područja pod italijanskom okupacionom upravom pristizali su Jevreji iz raznih dijelova Jugoslavije, jer smo u tim područjima imali određenu zaštitu i životnu sigurnost. Najviše došljaka bilo je iz Sarajeva. Bježali su od nacista i njihovog terora, odvođenja u koncentracione logore i ubijanja. Za putovanje je trebala propusnica, vrsta putnog dokumenta, izdana od ustaških vlasti. Bila je vrlo razvijena mreža falsifikatora propusnica, jer od posjeda propusnice ovisio je i život. Samo sa propusnicom (svakako, na kojoj je lažno ime, nekog muslimana ili katolika), moglo se pobjeći iz Sarajeva i doći u "luku spasa" Mostar.

Žene Jevrejke najčešće su dolazile u Mostar pod zarom ili feredžom, kao muslimanke, dok su muškarci sa kovrdžastom jevrejskom kosom imali muke da je raznim tehnikama isprave, kako bi manje ličili na Jevreje.

U Mostar su Jevreji dolazili na razne načine, ali daleko najviše željeznicom. Često su ustaške patrole otkrивale Jevreje prilikom putovanja za Mostar. Posebno je rigorozna kontrola bila u stanici Konjic; tu su nažalost mnogi otkriveni, uhapšeni i daljnja sudbina im je bila uglavnom tragična. Nije bio rijedak slučaj da se jedan član porodice uspješno dokopao Mostara, a drugi su bili uhapšeni.

Očev brat Rafo krenuo je na rizik u Sarajevo da nekim poznanicima odnese propusnice. Pri povratku iz Sarajeva, u Konjicu otkriju njega i još jednog putnika da su Jevreji i odmah su uhapšeni i sprovedeni u policijsku stanicu. Zahvaljujući svojoj izuzetnoj duhovitosti i snalažljivosti Rafo se uspio živ izvući iz kandži ustaške policije, dok njegov saputnik nije bio te sreće.

Po slobodnoj, nezvaničnoj procjeni, u područja pod italijanskom upravom, prvenstveno u Mostar, došlo je nekoliko hiljada Jevreja.

U Mostaru je prije II svjetskog rata živjelo više stotina Jevreja. Po sjećanju, to su bile porodice: Altarac, Altkorn, Atijas, Bergman, Brodman, Danon, Fromer, Finci, Gaon, Hajon, Kabiljo, Konforti, Kon, Koen, Lajhner, Levi, Mandlbaum, Papo, Perera, Romano, Salom, Širc i Tijano. Bili su mahom sposobni trgovci, znane zanatlije i ugledni ugostitelji. Bio je i manji broj intelektualca, novinara, pravnika, inženjera, bankara, činovnika, doktora i rabin David Perera. Nije bilo jako bogatih, a ni jako siromašnih porodica. Svi su bili ponosni na svoj grad Mostar na bistroj rijeci Neretvi.

Svi Jevreji Mostara prihvatili su koliko je moguće više izbjeglica, iskoristivši svaki slobodan kutak. Kada bi popunili sav kućni prostor, tražili bi od komšija da stalno

pridolazećim Jevrejima izbjeglicama pomognu u obezbjeđenju kakvog takvog krova nad glavom.

Sva Esterina i Zadikova djeca i unuci uspjeli su sretno doći do Mostara tokom 1941. godine i tako su se spasili od progona i logora smrti, osim Rifkinog sina Salamona, koji je odveden u ustaški koncentracioni logor smrti Jasenovac. Mi smo primili dvije četveročlane porodice, naše rođake, porodicu Alberta Danona iz Sarajeva i porodicu Katan.

Tada je u Mostaru vladala glad. Od prehrambenih namirnica mogla se kupiti samo neka vrsta repe, koju su uvijek duhoviti mostarci prozvali "Viktorija", jer su tada okupatori bili proglasili skorbu pobjedu kao već gotovu stvar. Po mnogim židovima u gradu italijanski okupatori su ispisali velika slova V (viktorija – pobjeda), dok su mostarski antifašistički ilegalci dopisivali po još jedno slovo V, što je značilo "vederemo" na talijanskom, ili "vidjećemo" na našem jeziku.

Veliki broj Jevreja koji je došao u Mostar naišao je na vrlo topal prijem i pružana im je efikasna pomoć od strane mnogih građana Mostara svih vjera.

Kada bi neki Jevrej izbjeglica došao u neku mlinicu pored Neretve i zatražio da kupi malo brašna, često bi dobio traženo i to po vrlo povoljnoj cijeni, dok za druge kupce nije bilo brašna.

Izbjeglice su prihvatale razne poslove, kako bi se prehranili. U mom komšiluku jedna od mojih rođica, izbjeglica, držala je instrukcije učeniku i poslije održanog časa dobivala je razne kvalitetne hrane znatno veće vrijednosti od cijene održanih instrukcija, što je bio u stvari, vid pomoći.

Izbjegli Jevrejima u Mostaru veliku pomoć u zbrinjavanju smještaja, ishrane, te raznih drugih nužnih potreba, pa i spašavanja pojedinaca iz kandži ustaške policije, a uz veliki lični rizik, hrabrost i snalažljivost, pružao je tadašnji predsjednik jevrejske opštine Mostara David Hajon.

Radi pružanja prijateljske, svestrane pomoći Jevrejima, a posebno mnogobrojnim pridošlim izbjeglicama tokom II svjetskog rata, Mostar je dobio najveće izraelsko priznanje POVELJU PRAVEDNIKA.

ODLAZAK U INTERNACIJU

Govorilo se da je vršen veliki pritisak na Italijane od strane Njemaca i ustaških vlasti da se Jevreji iz takozvane "B" zone izruče ustašama ili Njemcima. "B" zona bila je područje gdje su vojnu vlast imali italijanski okupatori, a dio civilne vlasti Nezavisna država Hrvatska. To je bilo područje Hercegovine, sa većim gradovima Mostarom, Trebinjem, Čapljinom i Nevesinjem, te dio Dalmacije, sa većim gradom Dubrovnikom. Italijanska vlast uporno se tome suprotstavljala, a posebno vojni komandant, general Roatta.

Navodno je lično Hajnrih Himler, šef zloglasnog Gestapo-a, intervenisao kod visokih italijanskih zvaničnika, da se nekoliko hiljada Jevreja iz italijanske "B" zone predaju ustašama ili Njemcima.

Vjerovatno radi tog pritiska Njemaca i ustaških vlasti, bili smo obavješteni da nas Italijani ne mogu više štiti, pa će nas oni odvesti u internaciju. Jevreji koji ostanu neće više uživati nikakvu italijandsku zaštitu.

Skoro svi smo pristali da odemo u italijansku internaciju.

U jesen 1942. godine iz svih krajeva gdje su vlast dijelili Italijani i NDH, Jevreji su odvedeni u internaciju, prvo u sabirne centre na otoku Lopudu, otoku Hvaru, u Kraljevici i Kuparima, a zatim u pravi koncentracioni logor na otoku Rabu.

Na otoku Lopudu, u gradiću koji se zove također Lopud, bili smo smješteni u tri hotela. Najveći je bio moderni, novoizgrađeni Grand hotel, zatim hotel Pracat i hotel Glavović.

Lopud je malo, lijepo, pitomo mjestance, na relativno malom šumovitom otoku, u blizini Dubrovnika, sa vrlo lijepim parkom i velikom pjeskovitom plažom, zvanom Šunj.

Moja porodica bila je smještena u Grand hotelu. Obično je jedna porodica bila smještena u jednoj sobi. Neka vrsta šefa nas logoraša, kapo (kapo na talijanskom znači glavni) bio je Jozef Koen iz Mostara. On je kontaktirao sa Italijanima. Sa odborom je organizirao cjelokupni život u hotelu, koji je ipak bio koncentracioni logor. Hotel je bio ograđen bodljikavom žicom, sa vojnom stražom i nismo ga smjeli napuštati.

Hrana je bila oskudna i jednolična, pa su mnogi nabavili male peći koje smo zvali pećurice, i uz pomoć pećurica pripremala se dopunska ishrana. Italijani su donosili i prodavali živežne namirnice, pa ko je imao sredstava imao je i mogućnost bolje ishrane.

Poslove oko spremanja i podjele hrane, čišćenja itd. obavljali smo mi internirci. Moj kolega Bracuka i ja, bivši šegrti automehaničarskog zanata, kao poznavaoči mašina i zanatskih radova, bili smo određeni da radimo u termo-električnoj centrali, koja je ujedno bila i radionica za održavanje i opravke hotela. Uz majstore, mještane, Ivu Bačića i Ivu Galu, radili smo razne poslove, kao pilanje drva mehaničkom pilom za potrebe termo centrale, održavanje i opravke, pa čak i punjenje boca soda vodom, što je bio naporan posao, itd.

Sa majstorima smo se brzo sprijateljili. To su bili dobroćudni, prijatni i humani ljudi. Redovno su nam, prilikom marende (užine), davali svoju, domaću hranu, da sa njima jedemo.

Dosta vremena sam provodio u podrumskoj prostoriji gdje smo se sastajali mi mladići i djevojke približno istih godina. To je bio kao neki naš klub. Tu su sklapana čvrsta prijateljstva, pa i prve ljubavne veze. U našoj družini bio je i mladić nešto stariji od mene, Ugarčić Slobodan, koji je učio kuharski zanat kod poznatog mostarskog ugostitelja Poldija Mandlbauma. Nije se htio rastaviti od porodice Mandlbaum, pa je uspio sa njima doći na Lopud, a zatim na otok Rab, iako nije bio Jevrej. Bio je dobar drug i omiljen član naše družine. Poslije izlaska iz logora Raba (jeseni 1943. godine), izgubio mu se svaki trag.

Nismo se samo mi družili. Oformljene su i druge grupe, uglavnom po starosnoj dobi, tako da su druženja bila vrlo razvijena, to je bio važan vid svakodnevnog života. Mi dječaci ponekad bismo prislušivali razgovore starijih, posebno ako bi bili ljubavne ili seksualne prirode. Znali smo za veze pojedinih parova, iako su oni pokušavali to sakriti.

Pored raznih svakodnevnih igara, tu sam naučio neke jevrejske pjesme, kao Ašafan, koja je vrlo melodična i još je se i danas sjećam.

Među nama je bilo glumaca, muzičara, pisaca i pjevača. Sjećam se jedne mlade, vrlo lijepe djevojke, pjesnikinje, koja je napisala pjesmu o svojoj životnoj tragediji. Nekih stihova se još sjećam; opisuju gubitak oca, koji je odveden u koncentracioni logor Jasenovac:

«Kiša lije, lije, kao da nikada prestati neće,
izgleda da i nebo plače,
možda ni ono nema sreće.
Ne, nebo je danas tužno,
a sutra će opet da se smije
i ono divno, žarko sunce će veselo na njemu da sije.
Sudbina moja je žalosna i tužna,
moje srce krvari i pati,
ja sam mlada a oca više nemam,
ko će meni koru hljeba dati?»

Napisala je i humorističku priču u stihovima o markantnim ličnostima, stanarima Grand hotela. Evo nekih od tih stihova:

“Ja sam Jozef Koen, ja ću da budem kapo,
E a ja ću onda biti sekretar Papo.
Želim vam gospodo nešto važno reći
preko čega se ne može šale preći,
Cimerman je sila i do sad' su mu djela sva ispravna bila
Bakilo Finci sam slavan i niko mi nije ravan.
Uvijek sam veseo i vazda se smijem,
a žicu za oskudne bijem.
Agilan sam odbora član, i za zajednicu dosta ću da dam.
E i ja sam simpatična lica
pa mogu da budem doktor lca.....»

Priređivane su priredbe sa nastupima glumaca, recitatora, muzičara i pjevača. Tako sam i ja dva puta učestvovao kao pjevač: jednom solo a jednom sam pjevao u duetu sa mojom vršnjakinjom, mislim da se zvala Bjanka Danon.

Ovim čestim zabavnim, vedrim programima trudili smo se da odagnamo teške misli i strah od neizvjesne i nimalo svijetle budućnosti.

KONCENTRACIONI LOGOR NA OTOKU RABU

Sa žaljenjem smo napustili otok Lopud i brodom "La citta di Tunisia" odvezeni smo do otoka Raba.

Sarajevski pisac Danijel-Danko Samokovlija u svom romanu "Dolar dnevno" opisuje kako su Jevreje štitili, pa i spasili, Italijani, jer su od međunarodnih jevrejskih organizacija dobivali za svakog štićenika Jevreja dolar dnevno. Istina je da su Italijani, tamo gdje su oni imali vlast, pružali neku vrstu zaštite Jevrejima, bez obzira šta je tome razlog.

Na otok Rab došli smo u prvoj polovini 1943. godine. Nas Jevreja bilo je u rabskom koncentracionom logoru po nekim izvorima nešto manje od 3000, a po nekim izvorima i do 4000.

Smješteni smo u dijelu logora sa zidanim barakama i dijelu logora sa drvenim barakama. Ta dva dijela logora bila su odvojena i nije bio dozvoljen pristup iz jednog u drugi dio.

Tu smo zatekli veću grupu slovenačkih interniraca, koji su boravili pod starim šatorima, u vrlo lošim uslovima. Od poplava, gladi i bolesti, za kratko vrijeme, život je izgubilo oko 3000 Slovenaca. Rana je bila oskudna, a posebni problem je bila voda za piće koju

Hrana je bila vrlo loša i oskudna. Poseban problem je bila pitka voda koju smo dobivali u malim količinama.

Jednom prilikom moja sestra je dobila visoku temperaturu i stalno je molila: "Dajte mi vode, žedna sam!" Tražili smo na sve strane malo vode, ali nismo je uspjeli naći. Bili smo očajni. Srećom, sestra je brzo ozdravila, na radost cijele porodice.

Oko logora bila je visoka bodljikava žica. Pored bodljikave žice bili su vojni stražari, kao i snažna reflektorska svjetla. Nije se smjelo sasvim prići žici, bilo je označeno dokle je dozvoljen pristup.

Često sam sjedio blizu žičane ograde, pa bi mi poneki italijanski vojnik bacio komad hljeba ili neke druge hrane, što bih podijelio sa roditeljima i sestrom. Obični italijanski vojnici bili su dobri prema logorašima, bacali su nama djeci ponešto hrane, ali redovno bi prethodno osmotrili da ih ne gledaju fašisti. Fašisti su bili specijalni vojnici u crnim košuljama i sa crnim fesovima, koji su bili grubi i surovi.

Prostor za kretanje unutar logora bio je skučen, pa smo najviše vremena provodili u barakama. Barake su bile zbijeno popunjene dvospratnim krevetima.

Neaktivnost, skučen prostor, skoro stalni boravak u baraci, slaba i nedovoljna ishrana, sveukupni loši uslovi života, strah i briga za budućnost, stvarali su nervnu napetost, pa je često dolazilo do međusobnih svađa bez vidnog razloga, a ponekad i do tuča.

Pranje i kupanje je bilo u morskoj vodi. Na morsku plažu bi nas vodila i čuvala vojna straža. Kupali smo se stalno posmatrani od stražara, nismo se smjeli daleko udaljavati od obale. Posebno su se kupali muškarci, a posebno žene.

Bilo je nekih činjenica koje su nagovještavale da se i nama sprema teška i tragična sudbina, slična onoj koju su doživjeli slovenački logoraši.

Glavni krivac za tragediju i smrt velikog broja Slovenaca, a i za ono što se naslučivalo da će se i nama dogoditi, bio je italijanski komandant logora, karabinjerski potpukovnik Cuilli, koji je bio okorjeli fašista.

OSLOBOĐENJE IZ LOGORA

Početak jeseni 1943. godine došlo je do kapitulacije fašističke Italije. Kad smo saznali za taj događaj, logoraši Jevreji i Slovenci su sa malim brojem pušaka, zahvaljujući hrabroj i dobro smišljenoj akciji, uspjeli bez borbe razoružati kompletan italijanski garnizon i zauzeti skladište oružja i municije.

Ne znam kako su slovenački i naši logoraši došli do prvih nekoliko pušaka. Bilo je govora da je nekoliko Italijana, prijatelja logoraša, vjerovatno komunistički opredjeljenih, donijelo te puške. Po saznanju da je za Italiju rat završen nastalo je opšte veselje, kako logoraša tako i italijanskih vojnika. Možda su se u tom momentu bezvlašća i haosa mladići logoraši uspjeli dokopati pušaka iz vojnih stražarnica. Ili se do pušaka došlo i na jedan i na drugi način.

Sa tim skromnim naoružanjem, logoraši su izašli na važnu prometnicu pored logora. Kada je naišao veliki kamion pun naoružanih italijanskih vojnika, sa dva mitraljeza na šoferskoj kabini, logoraši su sa uperenim puškama hrabro stali ispred kamiona i zaustavili ga. Odlučno su zahtijevali da Italijani predaju sve svoje oružje. Poslije kraćeg objašnjavanja hrabri logoraši uspjeli su postići da italijanski vojnici predaju cjelokupno svoje naoružanje. Da li je predaja oružja uslijedila od straha od moguće borbe sa logorašima, ili je Talijanima već bilo dosta i rata i oružja, to ne znam.

Sada već solidno naoružani krenuli su mladići logoraši ka skladištu oružja i municije, kojeg su čuvali karabinjeri. Na traženje da im se preda cjelokupno skladište sa svim oružanjem i municijom, karabinjeri su to odbili. Kada su karabinjeri vidjeli da se logoraši spremaju da jurišem zauzmu skladište, bez obzira na žrtve, pristali su da bez borbe predaju cjelokupno skladište.

U skladištu je bilo oružja raznih vrsta u vrlo velikim količinama. Pošto su bili dobro naoružani, logoraši su pristupili razoružavanju kompletnog garnizona italijanske vojske. Italijani su predavali oružje bez bilo kakvog otpora, moglo bi se reći drage volje.

Jedan italijanski oficir, vjerovatno da bi izbjegao neprijatnost razoružanja od strane logoraša, pozvao je mene i dao mi svoj pištolj, beretu kalibra 6.35 mm. To je vrlo mali, jako lijep pištolj. Sretan, sa sakrivenim pištoljem u njedrima, potrčao sam ka našoj baraci. Na kapiji logora stajao je jedan od naših rukovodilaca. Primjetio je da ja nešto skrivam ispod košulje. Zaustavio me je i pretresao, pronašao pištolj i oduzeo mi ga. To nikada nisam prežalio.

Zloglasni komandant logora bio je uhapšen od strane logoraša. Pronađeni su materijalni dokazi iz kojih je bilo vidljivo da je sve logoraše planirao izručiti Njemcima. Uspio je izvršiti samoubistvo, prerezavši vene žiletom za brijanje i tako je izbjegao suđenje i pravednu kaznu.

Oformljena je brigada od logoraša i to jedan bataljon Jevreja i nekoliko bataljona Slovenaca. Oko 25 djevojaka Jevrejki otišlo je u slovenačke jedinice, uglavnom kao bolničarke, jer je nedostajalo tog kadra u slovenačkim jedinicama. Uspješno smo odbili jedan pokušaj neprijatelja da se iskrcaju i zauzmu otok Rab.

U prvo vrijeme italijanski vojnici su bili oduševljeni što se rat završio. Odmah su napustili stražarska mjesta i druge vojne obaveze. Uzvikivali su :”La guerra e finita, viva la pace!” (rat je završen, živio mir!) Poslije prvog vala oduševljenja, kada je trebalo odlučiti kako i šta dalje, došlo je do zbunjenosti, neodlučnosti, pa i straha. Mogli su ili da pokušaju doći do Italije brodicama, što je bilo vrlo opasno s obzirom na često nadlijetanje i nemilosrdnost njemačke avijacije, ili da se priključe partizanima i da se bore protiv nacista. Znatno manji broj se opredjelio za priključenje u partizanske jedinice. Oni koji su odlučili priključiti se partizanima uzvikivali su: “Viva Staljino, abaso Re!” (Živio Staljin, dole Kralj! – Italija je tada bila kraljevina). Nije mi poznato da li su italijanski vojnici sa Raba uspjeli i u kom broju dokopati se Italije.

Na Rabu je bila ogromna količina razne hrane, opreme, odjeće i naoružanja. Sve se to nalazilo u skladištima pored logora, nekoliko kilometara udaljeno od grada Raba i pristaništa.

Poslije vrlo slabe logoraške ishrane, u stvari gladovanja, dokopali smo se raznih, ukusnih prehrambenih proizvoda u neograničenim količinama. Bilo je i onih koji su se od prevelikog jela razboljeli.

Moj majstor iz Mostara, Jahijel Atijas, bio je jedan od organizatora prevoza hrane i drugih sredstava do rabske luke. Iz luke se roba, hrana, oružje i ostalo trabakulama (trabakula - drvena brodica za prevoz tereta) prevozila na kopno, za potrebe Titovih partizana. Trebalo je što prije prebaciti sva dobra, jer se očekivao ozbiljniji napad i zauzimanje otoka Raba od strane Njemaca i njihovih saradnika.

Majstor Jahijel je na brzinu djelomično opravio jedan veliki kamion. Ja sam sjedio pored njega i u rukama držao sajle (čelične žice). Po njegovoj komandi vukao sam jednu ili drugu sajlu, pošto su pedale bile neispravne. Pored još nekoliko ispravnih kamiona, prevozili smo hranu i drugu robu nekoliko dana, od zore do mraka.

Ubrzo poslije napuštanja otoka Raba jevrejski bataljon je rasformiran, a pripadnici razmješteni u više partizanskih jedinica, najviše u VII banijsku diviziju.

Postepeno su i stariji logoraši, žene i djeca napuštali otok Rab, jer je bilo pitanje dana kada će ga neprijatelj zauzeti. Krenuli smo u grupama, zbjegovima, u planinske predjele Hrvatske, u područja Like, zatim Korduna i Banije, gdje su vlast imali partizani.

NA SLOBODNOJ TERITORIJI

Iako smo konačno bili slobodni, nije to bila nikakva idila. Nastupio je težak period borbe za život, praćen glađu, skrivanjem po planinskim vrletima i bježanjem od nacista, po vrućini, velikoj hladnoći i snijegu, uz razna oboljenja, bez lijekova i ljekarske pomoći, slabo obučeni i obuveni itd. To je bila cijena slobode. Većina onih koji su ostali na Rabu bili su odvedeni od strane nacista tamo odakle nije bilo povratka. Mali broj je uspio prebaciti se morskim putem do Italije, do zone gdje su bili saveznici.

Preživjeli smo zahvaljujući jugoslavenskom antifašističkom pokretu, Titovim partizanima, koji su svojom dobro organiziranom, hrabrom borbom uspjeli zauzeti i držati pod svojom kontrolom veliki dio teritorije bivše Jugoslavije. To su bili uglavnom šumoviti, brdsko - planinski predjeli, pogodni za gerilsku borbu. Neprijateljske vojne jedinice bi ponekad prodrle na slobodnu teritoriju i činile velika zla. Ubijali su civile i odvodili ih u zloglasne koncentracione logore, palili kuće, ljetinu, sijeno itd. Pljačkali su stoku i drugu imovinu. Tu svoju tragediju, ali i postojanost na Kordunu, narod je opjevao ovako :” Oj Kordunu, oj Kordunu tri put’ si gorio, al’ se nisi, al’ se nisi Švabi pokorio.” Mi bivši rabski logoraši našli smo na tim prostorima utočište i zaštitu. Pored svih stradanja i nevolja to je bio “put spasa” najbrojnije grupe Jevreja sa područja bivše Jugoslavije koja je uspjela preživjeti II svjetski rat.

Ovako je počelo: Jedne vjetrovite noći grupa logoraša, u kojoj je bila i moja porodica, krenula je trabakulom sa Raba ka kopnu, do grada Senja. Bura je bila tako snažna da smo morali pristati u najbližu luku na kopnu , a to je bio Sveti Juraj. Sretni smo bili kada smo se iskrcali i stali na čvrsto tlo. Nakon napornog pješaćenja brdovitim predjelom došli smo do većeg sela Krasno, gdje su nas seljani nahranili i gdje smo prenoćili. Idućeg dan dopješaćili smo do grada Otočca. Lokalna vlast - Odbor nas je smjestio u prihvatilište - prenoćište, gdje su nekoliko dana ranije boravili zarobljeni četnici. Poslije prespavane noći bili smo puni ušiju. U mom džemperu skoro u svakoj očici bila je po jedna uš. Čitavo vrijeme rata, sve do dolaska u oslobođeni Mostar, uši su nam bili česti pratioci, iako smo sve poduzimali da ih se oslobodimo ili bar da im smanjimo broj.

Iz Otočca, manje grupe jevrejskih logoraša krenule su u raznim smjerovima, vrletima Like, ka Kordunu i Baniji.

Bilo je grupa koje su presreli skriveni četnici. Koliko znam, nisu nikoga ubili, ni puno maltretirali, ali bi grupu temeljito opljačkali.

Neki lički četnici su se skrivali po šumama, obično u blizini sela, vjerovatno i radi snabdijevanja hranom. Nisu napadali ni partizane ni neprijateljske formacije. Imali su parolu “ŠTIP”- šuti, trpi i pamti! Tako su mislili sačuvati svoje živote i

živote svojih porodica. Četnici su vjerovali da će se saveznici iskrcati u Dalmaciji i da će sa njima doći kralj Petar iz Londona te da će se poslije oslobođenja zemlje ponovo uspostaviti monarhija.

Moja porodica - otac, majka, mlađa sestra i ja, porodica očeve sestre Sare sa dvije kćerke i udovica očevog brata Solčika sa dvoje djece krenuli smo ka planininskim predjelima Like i smjestili se u blizini većeg sela Dabra, u selo Bobić Brdo, kod uglednog domaćina Laze Bobića.

Selo Bobić Brdo bilo je zabačeno planinsko naselje, sa slabim putem, ogromnim snijegom zimi i vukovima koji su znali doći do kuća u selu.

Seljani su bili krupni, snažni i otresiti gorštaci, navikli na težak i surov život. Naš domaćin Lazo Bobić imao je dvije kćerke i sina nekoliko godina mlađeg od mene, zvao se Rade. Gazda Lazo bio je u Americi i spadao je u bogatije mještane sa najljepšom kućom u selu. Osim što se bavio poljoprivredom i stočarstvom, pomalo je i trgovao stokom. Njegova kuća, kao i ostale kuće u selu, nije imala normalan klozet, pa se nužda obavljala u šipražju oko kuće. Spavalo se na slami ili paprati, prekrivenom nekom tkaninom, na zemljanom podu prostorije.

Glavna, a skoro i jedina hrana seljana bila je neka vrsta graha, pura od kukuruza, krompir, mlijeko i mliječne prerađevine, a zimi i kiseli kupus. Pšenični proizvodi bili su rijetki, jer se uglavnom gajio kukuruz. Prije zime su se klale svinje, a meso se sušilo, te je služilo kao dodatak ishrani preko cijele zime.

Sjećam se kako nam je jedna seljanka opisala kako se pravi "lijep kolač". Kupi se u Dabru bijeli hljeb, zatim se u toploj vodi rastopi slatki cugar (šećer) te se njime prelije bijeli hljeb, koji upije svu slatku vodu. Tako se pravi taj "divni" kolač.

Seljaci Bobić Brda imali su za nas nekih posebnosti i u govoru: tako umjesto riječi radi čega, zašto, govorili su JERE, krompire su zvali KOMPIJERI, kukuruz KURUZ, umjesto jest govorili su EST itd. Mom onklu (stricu) Maksi mnogo se sviđao izraz est, pa je dugo vremena poslije rata, umjesto da govori jest govori est, est.

Mnoga ponašanja i odnosi seljana Bobić Brda bili su nam čudni i strani, a vjerovatno i naše ponašanje njima. Tako je na prelima (prela - seoske radne sjedeljke), gdje se na primjer krunio kukuruz (ručno odvanja zrna kukuruza od klipa), važna zabava bila da mladić sa izabranom djevojkom izvodi ljubavne radnje, sa dosta seksualnoga, a sve u vidu igre, na odobravanje i veselje ostalih prisutnih. To se nazivalo "šaliti se". Pričalo se naprimjer : "Baš se Dane dobro šalio sa Jelom, ali najbolje se šalio Mane sa Duškom."

Kada smo došli u Bobić Brdo, odmah smo nastojali osloboditi se ušiju. Raznim metodama, kao šurenje robe ključalom vodom, držanje robe iznad plamena

vatre, stalnim češljanjem gustim češljom itd, uspjeli smo u dobroj mjeri osloboditi se te gamadi. Gazdin sin Rade sprijateljio se s nama i često smo se skupa igrali. Ponekad bi ukrao koji sitni krompir iz skladišta predviđenog za ishranu svinja, pa bi nama dao, mi smo mu na tome bili zahvalni. Uši se na ladino jeziku, zovu "pijožus." Da Rade ne bi razumio, mi bi ponekad rekli: «Uhvatio sam tri pijožus.» Jednog dana je Rade rekao: "Znam ja šta su pijožus, to su uši, što to tajite? I ja ih ponekad imam, pa šta".

U dvorištu našeg gazde bila je privremeno smještena parizanska mehanička radionica u kojoj su pored ostalih radila dva majstora sa istim imenom - Mario. Stariji Mario bio je iz Istre i bolje je govorio talijanski nego naš jezik. Ja sam sa njim često razgovarao na talijanskom, sa velikim zadovoljstvom. Mladi Mario je rekao da je pobjegao iz ustaškog koncentracionog logora Jasenovac. Pitali smo ga za mnoge naše koji su odvedeni u taj zloglasni logor smrti. Nekih se navodno sjećao i rekao nam je da su živi i zdravi, što nas je jako obradovalo.

U obližnjem šumarku bila je smještena partizanska tenkovska četa, sa malim italijanskim tenkovima. Jedan partizan, radnik iz radionice, otišao je jednom prilikom podalje, da obavi nuždu. Primijetio je kako se prikriveno približavaju selu vojnici sa šljemovima, a šljemove su nosili samo neprijateljski vojnici. Brzo je dotrčao i o tome obavjestio kako nas tako i tenkovsku četvu. Hitrim bjegom u obližnju šumu uspjeli smo se spasiti, dok su tenkovi uspješno odbili neprijateljske vojnike i nanjeli im velike gubitke. Ta čudna i pomalo banalna slučajnost, vjerovatno nam je spasila živote.

Otac se upoznao sa jednim seljakom koji je služio austrijsku vojsku u I svjetskom ratu na istom frontu gdje je služio i moj otac. Taj seljak dolazio bi na razgovor sa mojim ocem. Obojica su živo raspravljali i uživali u sjećanjima i opisu pojedinih doživljaja. Kada bi došao, donio bi po nekoliko krompira ili malo kiselog kupusa, radi čega smo ga očekivali sa nestrpljenjem.

Do hrane smo dolazili na razne načine, pa i tako što smo mijenjali neki vrijednije predmete kao sat, nalivpero, poneku italijansku deku itd, uglavnom za krompire. Kuhani sitni krompiri bili su nam najčešća hrana. Međutim, predmeta za razmjenu bilo je sve manje, a glad sve prisutnija. Jednom prilikom kada nam je sasvim nestalo hrane, majka, koja je inače u svemu bila glavni stub naše grupe, odlučila je da ode do obližnjeg mjestanca gdje je mogla unovčiti vrijedan zlatni prsten. Pošla je rano ujutro i trebala se vratiti negdje poslije podne. Popodne je počeo padati snijeg uz snažni vjetar, prava mećava, a ona se nije vraćala. Već je padao mrak, bojali smo se da se u mećavi ne izgubi, ili da je ne napadnu vukovi. Bez riječi, ukočeni od straha i strepnje, čekali smo mamin povratak. Kasno noću došla je umorna, iscrpljena, ali živa i zdrava, sa novcem kojim ćemo moći kupiti hrane. Kako je uspjela noću, po mećavi, naći put do sela, nikad nisam saznao.

Ponekada bismo mi djeca po obližnjem žbunju i šumarcima skupljali razno divlje voće, a majka i tetka bi po ledinama brale divlje zelje. Sve je to bilo važno u našoj prehrani. Rado smo se prihvatili poslova i usluga seljanima za nešto hrane. Ja sam ponekad sa gazdom Lazom odlazio u šumu po drva, dobro sam mu pomagao pri sječi i utovaru drva u volovska kola. Radio sam i druge poljoprivredne poslove i čuvao stoku sa kćerima gazde Laze Bobića. Majka i tetka naročito su bile zaposlene prilikom klanja svinja i obrade svinjskog mesa. Naknada za taj rad bila je u raznim prehrambenim proizvodima, koje smo štedljivo koristili.

Kada bi selom prolazili partizani, jedan mali dječak iz komšiluka stisnute šake pored čela glasno bi rekao :”Tutamidu!” (što je trebalo da znači “smrt fašizmu»). To je izazivalo smijeh, a njemu je bilo vrlo važno, da svakoj grupi partizana to kaže i da ni jednu grupu ne propusti bez tog pozdrava.

Neprijateljske jedinice upadale bi ponekad u partizansku teritoriju i ako bi uhvatili bivšeg logoraša bio bi odmah ubijen. Iz sigurnosnih razloga, sva smo lična i druga dokumenta uništili, a imena smo promijenili u imena tamošnjeg stanovništva. Ruksaci su uvijek bili spremni za pokret, sve je u njima bilo na svom mjestu, samo ih natovariti na leđa i bježati, što brže, što dalje od neprijatelja. Jednom prilikom očeva sestra Sara ozbiljno se razboljela. Trebala je ljeekarsku pomoć i mirno ležanje.

Kada su neprijatelji upali u blizini našeg sela, morali smo svi hitno bježati ka obližnjoj šumi. Tetka Sara nije izdržala taj napor. Ta tragedija nas je duboko potresla. Zakopali smo je na seoskom groblju. O njenim dvjema kćerkama staranje su preuzeli moji roditelji.

Stalno smo bili u strahu od prodora neprijatelja i mogućnosti da budemo uhvaćeni, a to bi značilo sigurnu smrt. Često smo bivali gladni. Neprestana nesigurnost i opasnost, loši životni uslovi, sve to skupa dovodilo je do živčane napetosti, narušavanja mentalnog zdravlja i potištenosti. Bilo je pojedinaca koji su od tih okolnosti i poludili. Zamišljao sam kako bih sa oduševljenjem i srećom prihvatio boravak u maloj sobi u koju mogu jedva stati, ako bi mi ona pružala apsolutnu sigurnost.

Tokom jednog bježanja ispred neprijatelja sakrili smo se duboko u šumi, u nekoj baraci. Naišao je mali njemački avion zvani roda , koji je obično služio za izviđanja ili kurirske poslove. Jedan dječak je izašao iz barake da vidi avion. Čovjek srednjih godina počeo je histerično da viče:” Ne izlazi, vidjeće nas i sve će nas pobiti, svi ćemo izginuti!” Taj čovjek je bio obliven znojem i izobličen od straha. Žalosno je izgledao. Uz velike napore uspjeli smo ga nekako smiriti.

Seljani su bili prijazni i prijateljski raspoloženi prema nama, ali nam nisu mogli davati hrane, jer su i oni sami oskudjevali, pošto su često morali davati namirnice za vojsku. Zemljište je bilo krševito, sa malim prinosima, tako da je većina seljaka bila siromašna i oskudno se hranila.

Početak 1944. godine njemačke jedinice, ustaše i Čerkezi poduzeli su snažnu ofanzivu na partizansku teritoriju. Mi smo morali bježati ka Kordunu. Po dubokom snijegu, planinskim putem, nakon dugotrajnog pješaćenja skoro bez hrane, ne znajući gdje je neprijatelj, uspjeli smo doći u veće selo - Babin Potok. Kroz te planinske vrleti uspješno nas je proveo odbornik iz sela Bobić Brda.

Nismo se uspjeli ni dobro odmoriti kada je počela snažna pucnjava. Neprijatelj je nadirao sa mnogih strana. Mi, troje odraslih i šestero djece, od kojih sam ja bio najstariji sa skoro 15 godina i kao takav nosio najteži ruksak, mnogi seljaci, te grupe partizana, panično smo bježali ka planinskim predjelima put Plitvičkih jezera. Bježanje po velikoj hladnoći i dubokom snijegu ličilo je na utrivanje sa smrću. Neprijatelj je bio često vrlo blizu, tako smo nekada čuli fijuk metaka iznad naših glava. Od straha i neke jeze niko nije ništa govorio. Blijedi, prestrašenih pogleda, grabili smo što dalje i dalje od neprijatelja, od smrti! Danima nismo skoro ništa jeli. Otac je uspio u nekom zaseoku zamjeniti vrijedan štof za slabo osušen, skoro pokvaren komad mesa. To meso je bila jedina hrana narednih nekoliko dana. Od gladi i straha imao sam poseban jak bol u stomaku, kakav nikad prije nisam osjećao.

U osamljenoj kući, gdje smo odlučili prenoćiti, zatekli smo grupu partizana koji su imali nešto krompira i brašna. Zamolili su moju majku da im od tih namirnica napravi jelo. Uspjela je napraviti neku vrstu supe sa krompirima. Mi smo još imali soli, koja je bila izuzetno cjenjena i vrlo vrijedna rijetkost. Pored partizana svi smo dobili po malo te posoljene supe, što je bila prva topla hrana poslije više dana gladovanja. Ta supa izgledala mi je tada kao najljepša i najukusnija poslastica.

Zajedno sa manjom grupom izbjeglica nastavili smo pješaćenje šumskim puteljcima, po snijegu, gladni, prestrašeni, tihi, ka mjestu Slunju. Prošli smo pored Plitvičkih jezera, a da nismo ni zapazili njihove prirodne ljepote.

Već u Bobić Brdu cipele su mi se bile potpuno poderale, pa je moja majka rezala trake od italijanske deke, zavijala mi sa njima noge i posebnim načinom bi pričvrstila te trake. Sa takvom obućom sam prepješaćio snježne vrleti Like, do grada Slunja, pored Plitvičkih jezera, gdje je bilo relativno sigurno područje. Kada smo došli u Slunj, nismo bili ni svjesni da smo više puta bili vrlo blizu neprijateljskih jedinica i zamalo uhvaćeni. Slučaj i sreća su nam pomogli da sretno prođemo do tog gradića.

U Slunju je otac zamjenio svoj dobar zimski kaput za polovne cipele, pa sam ja konačno došao do cipela. Tu smo mi djeca od nekih partizana dobili po komadić tvrdog, nenadošlog hljeba, što smo sa velikim uživanjem halapljivo pojeli.

Preko mjestanaca Veljuna i Vojnića došli smo do grada Topusko. To je bilo nešto veće mjesto na Kordunu gdje su bile smještene mnoge značajne partizanske ustanove. U Topuskom smo sreli neke naše poznanike logoraše. Nažalost, saznali smo da su mnogi rabski logoraši uhvaćeni i ubijeni od strane nacista.

Preko većeg sela Ponikve, gdje smo također sreli neke logoraše, došli smo u veliko selo Vorkapić u podnožju Petrove Gore.

Iscrpljeni pješačenjem, gladovanjem i strahom, tražili smo u selu smještaj gdje bismo se mogli prvenstveno dobro odmoriti. Jedan starac koga su zvali Čiča sažalio se kada nas je vidio u tako bijednom stanju, te nam je ustupio svoju kuću, koja se sastojala od samo jedne veće sobe, a on je odlučio spavati u sjeniku. Koliko je u tom malom običnom čovjeku bilo ljudskog i plemenitog!

Kordunaši su hrabar i gostoljubiv narod. Iako je Kordun prostorno mali dio Hrvatske, imali su svoju VIII kordunašku partizansku diviziju, gdje je bilo i naših bivših logoraša kao boraca. Mnogi kordunaši su stradali od ustaškog terora, pa je Kordun bio poznat kao snažno antifašističko i partizansko područje.

Izvori su bili rijetki, dobar dio vode se podmirivao iz čatrnja, pa se voda štedljivo koristila i pri umivanju. Pošto smo se mi svakodnevno normalno umivali, trošeći "dosta" vode, čuli smo kako neki mještani govore: "Da nisu ovi gubavi kad se toliko peru"? U dolini je bila rječica gdje su se seljani ljeti povremeno kupali.

U Vorkapiću smo sreli očevog brata Izidora sa ženom Klarom i troje male djece. Izidor je uspio nabaviti kozu, tako da su imali mlijeka za djecu. Klara je bila krojačica i šila je seljacima. Pošto nije imala metar, mjeru je uzimala pomoću špage. Pravila bi uzlove, a ona je znala šta koji uzao znači. Da bi uspavala djecu, posebno pomalo zločastu kćerku Tildu, Klara bi pjevala: "Oj ti Tilda mila, budi dobra čila, kao što si bila. Kad se svrši rat, ići ćemo i mi u naš Beograd".... Sve troje djece, sa zadovoljstvom su pratili mamu Klaru u pjevanju, pa čak i neka komšijska djeca. U Vorkapić je došla i očeva sestra Sida sa sinom Moskom - Šitom, koji je bio nekoliko godina mlađi od mene.

U Vorkapiću je bila i intendantura korpusa. Blizu Vorkapića bila je ravna dolina Čemernica, gdje su se spuštali saveznički avioni koji su dovozili raznu robu i oružje, a odvozili ranjenike.

Određene tehničke poslove oko dopreme i otpreme avionima obavljala je grupa engleskih i američkih oficira. Tetka Sida je bila poznata kao posebno dobra kuharica, pa su je iz komande intendanture korpusa angažovali da kuha savezničkim oficirima. Tražila je da joj obezbijede pomagača, kurira za nabavku namirnica, a i za druge poslove. Predložila je mene, što je usvojeno. Zahvaljujući tetki kuharici i meni kuriru, dolazila je moja porodica do hrane.

U tom selu dobili smo malariju otac i ja. Bez lijekova, imali smo teške malarične napade, koji su ostavili trag kako na očevo tako i na moje zdravlje. Obojica smo poslije imali ozbiljne srčane probleme.

Jednom prilikom, umoran od kurirskog posla, zaspao sam u hladovini stabla. Svukao sam cipele i stavio ih ispod glave. Kada sam se probudio cipele su bile ukradene. Kada je moj otac čuo o krađi cipela skoro je dobio nervni slom, jer se bojao da ću u nedostatku cipela morati opet trakama omotavati noge. Srećom, u komandi intendanture korpusa imali su razumjevanje za moj problem, pa su mi dali nove, lijepe, engleske vojne cipele. Zahvaljući toj krađi ja sam umjesto starih, iznošenih cipela, došao do dobre nove obuće. Eto kako bi se kazalo, u nesreći je bilo sreće!

Kasnog proljeća 1944. godine neprijatelj je poduzeo snažnu ofanzivu. Neprijateljska vojska je prodrla skoro do Vorkapića. Saznavši o tom nastupu neprijateljskih snaga, mi, mještani i pojedini partizani, prestrašeni, trkom smo bježali ka Petrovoj Gori. Pucalo se sa svih strana. Čuli smo kako meci fijuču oko nas. Kada smo se dokopali podnožja Petrove Gore, nastavili smo sa penjanjem, dublje i dublje u šumu. Odjednom je počela snažna pucnjava, dosta blizu nas. Mi smo pretpostavljali da su to Čerkezi, na konjima, prodrli u Petrovu Goru i da su nam za petama. Sa puteljka smo se panično stropoštali vrlo strmom kosom, ka udubini kojom je tekao mali potočić. Posakrivali smo se iza živica i žbunja. Sa velikim strahom čekali smo šta će nam se dalje desiti. Pucnjava se polako udaljavala, a čuli smo i vidjeli američke avione, dvotrupce, zvane Lightning, kako kruže nad Čemernicom. Poslije određenog vremena, pucnjava se dosta udaljila, pa je trebalo vidjeti šta se to dešava, odnosno, gdje su naši, a gdje su neprijatelji.

Odlučili smo jedan dječak mojih godina i ja da izvidimo situaciju. Popeli smo se strmom kosom, te oprezno krenuli puteljkom. Na jednom panju spavao je neki vojnik, držeći se za pušku. Dogovorili smo se da dječak stane iza vojnika, sa povelikim kamenom iznad glave, a ja ću oprezno pogladati sprijeda, pa ako ima petokraku na kapi, naš je, hitro ću spusti stisnute šake, a ako ima U, ustaša je, raširit ću ruke, a on neka ga snažno udari kamenom po glavi. Ja sam hitro spustio ruke stisnutih šaka i viknuo "NAŠ JE"! Vojnik se trgao i probudio, pa nam je ispričao da su partizanske jedinice opkolile neprijatelje sa svih strana na prostranoj dolini Čemernici, a da su ih američki avioni na toj ravnici kosili kao snoplje. Misli da ima na hiljade ubijenih neprijatelja, najviše Čerkeza. Malobrojne ostatke neprijatelja partizani sada gone ka gradu Karlovcu. Bili smo sretni kada smo čuli te dobre vijesti. Požurili smo da ih saopštimo našoj grupi.

Pri povratku sreli smo jednu malu djevojčicu koja je sjedila na kamenu i plakala. Rekla je da joj je otac kazao da tu čeka, da će se brzo vratiti, a eto otac se nije još vratio. Odbila je da pođe sa nama, čekat će oca.

Kada smo pronašli našu grupu i saopštili joj radostne novosti, svi su odahnuli sa olakšanjem. Obavijestili smo grupu o susretu sa djevojčicom. Javio se nesretni otac, jedan vrlo uplašen, nervozan i nesređen čovjek, koji je drščući od straha, skoro plačući ipak otišao po svoje dijete. Ljubav prema djetetu nadjačala je njegov veliki strah.

Prilikom ove neprijateljske ofanzive stradalo je dosta naroda pa i naših bivših logoraša. U toj ofanzivi nestali su zauvijek očev brat Mošo, ugledan mostarski trgovac David Koen i mnogi drugi.

Prestala je moja nabavljačko - kurirska služba i tetkino kuhanje engleskim i američkim oficirima. Premjestila se intendantura korpusa, tako da nije bilo više razloga vratiti se u selo Vorkapić. Trebalo je pronaći sigurno mjesto gdje bi našli smještaj i mogućnost obezbjeđenja ishrane. Partizanske vlasti su nas uputile na dosta udaljeno selo, gdje je veliki broj muškaraca otišao u partizanske jedinice, pa je nedostajala radna snaga za čuvanje stoke i druge poljoprivredne poslove. Mi smo prihvatili da tamo odemo.

Poslije dugotrajnog pješaćenja došli smo u određeno selo. Mještani su bili obaviješteni o našem dolasku i zainteresirani za "radnu snagu" čekali su u prostoriji NOO (narodno-oslobodilački odbor) sela. Ušli smo u malu zadimljenu prostoriju, bolesni otac sa vrlo slabim vidom, majka i tetka, te mi djeca, sestra i tri rodice između 13 i 10 godina, i najmlađi rođak sa oko 9 godina. Iako takvi kakvi smo bili, nismo baš bili impresivna radna snaga, seljani su nasrnuli na nas, vukući nas, govoreći ja ću uzeti ovog (ovu), ja ovog itd. Mi smo bili zapanjeni, zbunjeni i uplašeni, nismo shvatili šta se to dešava. Moja majka je glasno viknula: "Stanite, stanite, gdje mi odvodite djecu, hoću da znam!" Seljani su pristali da kažu imena i prezimena, gdje im se nalaze kuće, te koga su uzeli za rad. Saglasili su se, također, da otac bude uz majku radi svoje bolesti (malarije) i slabog vida.

Mene je uzela seljanka koja je imala dvoje male djece, a muž joj je bio u vojsci. Ona je dosta vremena provodila oko djece, a meni bi kazala šta treba uraditi. Ja sam sa zadovoljstvom obavljao zadane poslove. Lijepo smo se slagali i bili smo uzajamno zadovoljni. Kada bih dobio malarični napad, ona bi me pokrivala sa više biljaca (biljac je deblja vunena deka domaće izrade). Stavljala mi je hladne obloge na glavu, a ja bih neprestano glasno buncao, pri viskoj temperaturi. Kada bi napad bolesti prošao, odmah bih se prihvatao posla.

Sestra i rodice bile su zadužene za čuvanje stoke. Nikada prije nisu bile u kontaktu sa stokom, tako da su se pomalo i bojale, pa su bile malo korisne i ne baš uspješne pastirice. Vremenom smo uvidjeli da seoski poslovi nisu sretno rješenje za nas, a sličnog su mišljenja bili i naši domaćini.

Jednog ranoga jutra, svi zajedno, oprostili smo se od seljaka i krenuli smo ka gradu Glini. Moja domaćica bila je vrlo žalosna što je napuštam. Raznim

poklonima i ponudama pokušala me je zadržati, čak mi je obećala dati tele ako ostanem. Sa dozom tuge napustio sam tu dobru ženu i sa ostalim članovima porodice krenuo ka Glini.

DOLAZAK U GLINU

Poslije nekoliko dana pješaćenja stigli smo u Glinu. Glina je bila lijepo, pitomo mjesto u Hrvatskoj, na Baniji. Na žalost, poznata je i po tome što su 1941. godine u pravoslavnoj crkvi ustaše poklale vrlo veliki broj srpskog naroda, tako da je krv tekla iz crkve. Zatim su crkvu potpuno srušili, zatrpavši žrtve ispod ruševina. Ponegdje su se još vidjeli tragovi krvi. Slična zlodjela učinjena su u još nekim pravoslavnim crkvama na Kordunu i Baniji. Saznanje o tim zlodjelima jako me potreslo. Kad sam vidio ruševine tih crkava - grobnica mnogih nevinih žrtava, obuzela me neka jeza, kao da vidim te žrtve, ubijanje, krv, itd. I dan danas me obuzme neki strah tako da izbjegavam posjete crkvama.

Katolički sveštenik iz Gline, kada je čuo šta se u pravoslavnoj crkvi dešava, došao je i uzvikno :” Djeco šta to radite, to je protivno katoličkoj vjeri i vjerskim načelima! To je protiv Boga i svetih božjih zapovjesti! To je nečuveno zlo prema Bogu , vjeri, ljudskom rodu, čujete li! ” Ustaše su mu odgovorile: “Pope, ako progovoriš još jednu riječ i ti ćeš završiti kao ove srbende”. Taj plemeniti sveštenik uspio je sakriti jedno dijete ispod mantije, izvuka ga je iz te klaonice i tako mu spasio život.

SUSRET SA DANCEM JOHANSOM

Stigli smo u Glinu po vrućini ljeta 1944.godine. Glina je bila jedno od većih mjesta koje su držali partizani, pa je bila prenaseljena pridošlicama, a i mnogobrojnim raznim ustanovama. Ozbiljan problem nam je bio naći smještaj. U Narodno-oslobodilačkom odboru Gline rekli su nam da nema slobodnog prostora, ali da neki stranac stanuje sam u velikoj sobi, pa ako nam on dozvoli možemo se tu smjestiti. Pronašli smo sobu i stranca - stanara, koji se bez dvoumljenja složio da nas devetero budemo njegovi cimeri. On je odredio jedno čoške kao svoje prebivalište, a ostalo sve je nama ustupio.

Stranac je bio Danac i zvao se Johans. Brzo smo se sprijateljili. On je bio porijeklom iz bogate porodice iz Kopenhagena. Slučajno je dospio u njemačku vojsku, gdje je postao šofer kamiona, te opet slučajno se našao u Hrvatskoj, na Kordunu i Baniji. Sa punim kamionom opreme, prebjegao je partizanima. Pošto je dobro poznao mašine i mašinstvo određen je da radi u električnoj centrali Gline. On je bio lijep, visok, plavokosi momak, simpatičnog, dobroćudnog izgleda. Od odjeće je imao samo kombinezon. Na lošem, ali razumljivom našem jeziku, pričao nam je kako je Danska lijepa, bogata i pitoma zemlja, a posebno nas je oduševio opis prekrasnog Kopenhagena. Također je pričao i o ishrani u Danskoj. Pri svakom obroku stavi se tanjir putera, te svako može mazati debelo

koliko hoće. Mi koji smo tada, zajedno sa Johansom, bivali često gladni i hranili se oskudnom, jednoličnom hranom, mogli smo samo maštati o puteru i toj lijepoj ishrani.

Sve neprijatelje (Njemce, ustaše, Čerkeze, i druge) na Baniji su zvali bandom. Kada je banda iz Petrinje (uglavnom ustaše) krenula ka Glini, u kojoj tada nije bilo veće partizanske jedinice, bilo je očito da će je zauzeti bez problema. Johans je opravio mali italijanski tenk, tako da je samo on znao njime upravljati. Posada tog tenka su vozač i mitraljezac. Naoružan je sa dva vrlo kvalitetna mitraljeza Brede. Sačekali su neprijatelje u pogodnoj zasjedi. Neprijateljski vojnici išli su slobodno u grupi, jer su bili obavješteni da u Glini nema borbenih jedinica. Johans je izjurio sa tenkom, a mitraljezac je kosio bandu u pravom smislu te riječi. Preživjeli neprijatelji su panično bježali nazad ka Petrinji. Tako su Johans i mitraljezac spasili Glinu. U Glini su dočekani oduševljeno, kao heroji. Johans je dobio novu, lijepu uniformu i razne prvoklasne hrane. Sve je to podijelio s nama. Svi smo se dobro najeli, čak je ostalo jela i za naredni dan. Ubrzo je prodao ili zamjenio novu uniformu i opet je donio lijepe hrane, koju smo zajednički pojeli. Ponovo je bio obučen u svoj stari kombinezon.

Moja majka je uspjela nabaviti šatorsko krilo, pa mi je mislila od njega sašiti bluzu. Rekao sam Johansu kako bih volio da umjesto dugmadi imam na bluzi feršlus, koji je tada bio u modi. Johans je brzo uzeo nož i sa svog kombinezona izrezao feršlus i dao mi ga, a sve tako brzo, da ja iznenađen i zapanjen, nisam stigao da ga u tome spriječim. Umjesto feršlusa kombinezon je zatvorio komadima žice. Taj feršlus sam dugo, dugo čuvao kao uspomenu na dragog čovjeka, Danca Johansa. Otišao je u Dansku početkom 1945. Nedostajao nam je i bilo nam je prazno i tužno bez našeg prijatelja danca Johansa.

DOGAĐANJ U GLINI

Otac i tetka zaposlili su se u papučarskoj radionici, pri oblasnom NOO. Od čvrstih vreća bacanih padobranima od strane saveznika, pravili su papuče za bolesnike u mnogim bolnicama. Naknadu za rad dobivali su u prehranbenim namirnicama, pa nismo više gladovali, iako je hrana bila jednolična - krompiri, grah, pura i ponekad makaroni.

Jednom prilikom, kada je moja majka hodala po gradu Glini, vidjela je jednog partizanskog vojnika koji joj je mnogo ličio na njenog rođaka Monija, ali nije bila sigurna da li je to on. Prišla mu je blizu i na Ladino jeziku tiho je rekla: "Madri mija, iz esti soldadu mi kiridu kuzinu Moni?" (Majko moja, je li ovaj vojnik moj dragi rođak Moni?) Iznenađen partizan se okrenuo, vrisnuo je od radosti, jer je prepoznao moju majku, rekavši: "Draga Sarini, hvala Bogu kada te vidim živu i zdravu, ma je li moguće da je to moja draga rodica". Zagrljeni su došli u našu sobu i dugo su pričali, sjećajući se prošlih vremena, i mnogih dragih koji nisu više živi.

Moni je radio u klaonici blizu Gline, koja je snabdjevala partizansku vojsku mesom. Kada bi došao u Glinu donosio nam je razne životinjske iznutrice, to mu je bilo dozvoljeno da nam donese. Tako smo bili snabdjeveni i mesom.

U Glini se stalno povećavao broj bivših rabskih logoraša. Radili su razne poslove kako bi preživjeli. Tako je očev brat Makso pilao drva za neku ustanovu, ujak Albert Danon zaposlio se kod mjesnog sajdzije, jer je kao mladić učio sajdzijski zanat. Tetka Sida opet je našla zaposlenje kao kuharica. Snalazili su se naši bivši logoraši na razne načine. Jedan bačni par iz Sarajeva otvorio je slastičarnu, koja je vrlo uspješno poslovala.

Stariji sin tetke Side, partizanski oficir Braco – Avram, bio je ozbiljno ranjen gelerom u pluća. Ležao je u velikoj bolnici na Petrovoj Gori. Tetka Sida sa sinom Šićom krenula je u posjetu bolesniku. U bolnici je bilo vrlo mnogo ranjenika. Kako među tolikim ranjenicima pronaći Bracu? Šićo se dosjetio i glasno počeo zviždati našu porodičnu melodiju, kojom smo se dozivali. Braco je čuo i mahnuo rukom. Tako su se našli, zahvaljujući Šićinoj domišljenosti. Dosta brzo Braco se uspješno izliječio. Geler je ostao u plućima ali mu nije pravio smetnje sve do smrti.

Kada bi čuli da ide banda iz Petrinje, svi smo bježali, jer su ustaše nosile neku vrstu čekića i udarcem bi razmrskali lobanju uhvaćenoj žrtvi. Valjda im je to bio brz i jednostavan način likvidacije. Govorilo se da su i jednu časnu sestru tako usmrtili. Srećom takvih upada neprijatelja nije bilo često.

Jednom prilikom sreo sam u Glini starog Marija, koji je radio kao mehaničar u Bobić Brdu, gdje smo se i upoznali. Pitao sam ga za mladog Marija, odgovorio mi je da je on zlikovac, zapravo pripadnik ustaške organizacije čija je skraćena: TRUP. Njeni su članovi ubacivani u partizanske jedinice ili na partizansku teritoriju sa ciljem slanja važnih informacija ili vršenja diverzija i sabotaza. On je zapravo bio ustaški krvnik u koncentracionom logoru Jasenovac. Otkrio ga je jedan pravi jasenovački logoraš. Tako je završio zločinački posao i život mladog Marija.

Za borbu protiv pripadnika TRUP-a i ostale pete kolone oformljena je partizanska organizacija, koja se zvala PPK (protiv pete kolone), koja je kasnije prerasla u OZN-u (odred za zaštitu naroda-vojno policijska organizacija), a zatim u UDB-u (uprava državne bezbjednosti).

Jednom prilikom prisilno se spustio oštećeni veliki američki bombarder Liberator na poljanu iza Gline, na putu ka Petrinji, u kojoj su bili neprijatelji. Posada je izišla iz aviona i počela je da trči ka Petrinji. Mostarac Alfred Lajhner trčao je za njima i derao se: «Tito, Ruzvelt, Čerčil, Staljin!» Članovi posade Liberatora zastali su. Dotrčavši do posade aviona, uspio im je objasniti da trče u pogrešnom pravcu. Zagrlili su i izljubili Lajhnera, kao svoga spasitelja. Sretni i veseli došli su svi skupa u Glinu.

Drugom prilikom, partizani su saznali signale koje su neprijatelji iz Petrinje upućivali avionu kuriru koji im je donosio poštu i novac iz Zagreba. Partizani su uputili iste signale i mali avion se spustio blizu Gline, umjesto blizu Petrinje. Kada je pilot uvidio grešku, bilo je kasno da bilo šta učini. Tako su partizani došli do aviona, novca i pošte.

U Glini su često boravili visoki partizanski funkcioneri, pa i strani predstavnici. Vidio sam jednom prilikom Čerčilovog sina kako šeta Glinom. Vidio sam i grupu Čerkeza, koji su prebjegli partizanima. Kada sam ih vidio osjećao sam se nelagodno, sa dozom straha.

U Glini i njenoj okolini bio je veliki broj raznih ustanova, kao na primjer dom za vrlo mlade partizanske vojnike, koji su u taj dom upućeni iz raznih jedinica, da bi se školovali ili izučavali zanate. Iz tog doma se stalno čula pjesma. Tu je zatim radila oficirska škola. Bilo je i kulturno – umjetničkih organizacija koje su imale glazbu, ekipu glumaca, hor, recitatore itd. Bila je i radionica koja je prepravljala kamione sa tečnim gorivom u kamione sa pogonom na plin, dobivenim od tvrdog drveta, u pećima na samim kamionima, zatim radiona za opravke oružja, itd. Tu je bila i komanda auto - čete. Oni su imali i svoju pjesmu, koje se još sjećam:” Bjuik i Blinda, Bjanki, Bising Nag-a, Magirus i Škoda, naš su ponos, naša snaga. Sve bliže, bliže, prema cilju lete vatrene mašine hrabre prve auto-čete”.

Krajem ljeta 1944. godine upisao sam se u prvu partizansku gimnaziju na oslobođenoj teritoriji, to je bila gimnazija u Glini. Imali smo vrlo dobre profesore. To su većinom bili izbjegli profesori sa zagrebačkih gimnazija i fakulteta. Tada sam primljen u USAOH (Udruženi savez antifašističke omladine Hrvatske). Pored redovne nastave radile su mnoge sekcije. Sarajlija Binko Musafija bio je među najboljim učenicima škole, a bio je i odličan recitator.

Jednom prilikom dramska sekcija pripremila je jednočinku “BABUŠKA” od Horvata. Suština radnje je u slijedećem: partizanski borac Babuška kada čuje riječ Njemac, počne se tresti od straha. Kada su jednom prilikom iznenada prodrli Njemci, Babuška od straha nije mogao da se makne, pa ni da pobjegne. Ostao je u sobi tresući se od straha. U sobu upada Njemac, a Babuški od straha ispadne puška iz ruku i za divno čudo, opali i ubije Njemca. Kada je Babuška vidio ubijenog Njemca, nestalo je u njemu straha, uzima od ubijenog neprijatelja automat i od kukavice postaje pravi junak.

Na priredbi na kojoj smo, pored ostalog, prikazivali i ovu jednočinku, bili su prisutni i mnogi ugledni gosti. U gužvi, kada je neko viknuo: «Eto Njemaca!», neko je greškom uzeo i Babuškinu pušku. Glumac - Babuška se istinski oznojio i bio je van sebe, šta i kako da se izvuče iz nastale situacije? Kako izvesti ubijanje Njemca bez puške? Kada je ušao glumac - Njemac, Babuška je u njega uperio svoje kažiprste, i viknuo “Pu, pu!”. Tada glumac - Njemac nije znao šta da uradi.

Neko je viknuo: «Padni, budalo!» Kada je Nijemac pao, nastao je urnebesni smijeh i oduševljeni aplauz.

Često smo radili na radnim akcijama, kao na uređenju i čišćenju grada, prenošenju i istovaru razne robe itd. Osjećalo se da je pobjeda nad nacizmom blizu i da se rat približava kraju. U gradu su bili instalirani zvučnici koji su pored parizanskih pjesama redovno emitirali i vijesti. Građani su obavještavani o napredovanju saveznika, te o oslobađanju gradova i područja naše zemlje od strane partizana. Posebna atrakcija bilo je emitovanje emisija ustaškog radio Zagreba. Tako neosnovano, pa i glupo su lagali da su te emisije izazivale smijeh i bile su vrlo uspješna anti - ustaška propaganda. Vedrina i optimizam bili su prisutni na svim mjestima.

Jednoga dana došao je neki vojnik i rekao nam kako se jedan oficir na sve strane raspituje o nama i da je sada u komandi grada. Otrčali smo do komande. Tamo nas je čekao Šandor, mamin polubrat, kojeg je moja majka kao starija polusestra odgajala i brinula se o njemu, tako da su bili vrlo bliski i neizmjereno se voljeli. Šandor je odveden sa ostalim članovima mamine porodice iz rodnog Žepča tokom ljeta 1941. godine u koncentracioni logor Jasenovac. Početkom 1943. uspio je pobjeći iz Jasenovca i postao je odvažan partizan, pa onda i oficir. Moja majka samo što se nije onesvjestila od radosti kada je ugledala Šandora. Čvrsto zagrljeni dugo su bez riječi plakali. Poslije mnogo strahota, nesreća, gladi i drugih nevolja, dočekali smo da se sretnemo sa dragom, bliskom osobom, za koju smo vjerovali da nije među živima.

Šandor nam je ispričao strašnu tragediju koja je zadesila mamine najbliže, u Žepču, a i u ostalim dijelovima Bosne, gdje su vlast imale ustaše. Ustaše su bili strahovito okrutni i nemilosrdni prema Jevrejima. Uspjeli smo da za nonu (djeda) Mošu i tetku Rahelu, maminu maćehu, organiziramo bijeg u Mostar. Nono je to odbio sa obrazloženjem da on nikada nikome nije učinio ništa loše, te je on pred Bogom potpuno čist i nema razloga da se bilo čega boji i da napušta svoj dom. Nono i tetka Rahela umoreni su strašnom smrću u logoru Jasenovcu.

Iz Žepča su još odvedeni u logor Jasenovac mamina sestra Bukas - Berta sa mužem Avramom Kabiljom, uglednim trgovcem i proizvođačem rakije; mamin polubrat Mamilo sa ženom i dvoje djece - on je bio poznat kao veseljak i društven čovjek; drugi mamin polubrat Monika sa ženom i tek rođenim djetetom, tako da nikad nismo saznali da li je rođen sin ili kći. Monika je bio poznat kao dobar pjevač i sportista. Šandor je molio brata Moniku da i on pokuša pobjeći sa njim iz logora Jasenovac, ali Monika je to odbio, što ga je koštalo života. Ostali članovi porodice iz drugih dijelova Bosne takođe su odvedeni u logor smrti Jasenovac i niko se od njih nije vratio živ. Iz Sarajeva je odvedena mamina sestra Luna sa kćerkom Palombikom i mužem Moricom Maestro, vlasnikom delikatesne radnje; sestra Tilda sa kćerkom Lonikom, koja je kao djevojčica zvjerski ubijena, dok je još Šandor bio u logoru i Tildin muž, Moni Musafija, koji je bio trgovac. Odvedena je i mamina sestra Klarica udata u Bjeljini za Jozefa Alkalaja, trgovca manufakturne robe sa dvoje djece, Isom i Palombikom. I na

kraju mamina polusestra Palombika sa kćerkom, koja je nestala u vihoru rata, kao parizanska bolničarka. To je tužni i tragični bilans holokausta nad maminim najbližim.

U Glini smo došli do kinina, lijeka protiv malarije, tako da smo se otac i ja konačno oslobodili te opake bolesti.

Sa zadovoljstvom sam pohađao drugi razred partizanske gimnazije i učestvovao u radu školskog hora i dramske sekcije.

Nije se mogao nabaviti nikakav školski pribor. Po raznim bivšim ustanovam tražili smo dopise i druga akta, gdje je druga strana bila bez teksta i taj papir smo koristili tokom nastave. Na takvim papirima smo dobili i svjedočanstva. Tražeći papir, a ako se posreći i olovku, moj mostarski kolega Vlado Isaić i ja švrljali smo po nekadašnjoj pošti. Pored papira našli smo vrlo veliku količinu raznih poštanskih maraka, valjda je to skupio neki poštar filatelista. To je bio pokretač i osnova da se Vlado Isaić i ja počnemo baviti filatelijom. Dugo godina sam se bavio filatelijom, a mislim da je Vlado još i danas filatelista.

Pored više bivših logoraša sa Raba, koji su boravili u Glini i okolnim predjelima Banije i Korduna, bio je i vedri, talentovani, duhoviti pisac Šani Altarac. Iako sa vrlo slabim vidom, svojim pisanjem je unosio svjetla, vedrine, raspoloženja i optimizma među nas bivše logoraše. Sva njegova pisanja prožeta su vedrim humorom koji se rado čitao. Posebno mi je ostala u prijatnom sjećanju tada napisana duhovita "PARTIZANSKA HAGADA."

POVRATAK U OSLOBOĐENI MOSTAR

Jednog dana, bilo je to zapravo 14. februara 1945. kada sam se vraćao iz škole, čuo sam preko gradskog razglasa da je Mostar oslobođen. Otrčao sam u stan i oduševljen saopštio tu vijest majci i ostalim prisutnima. Skoro smo zaplakali od radosti; dugo smo se grlili, sretni što smo dočekali taj dan. Kada su otac i tetka došli sa posla u papučarnici i kada smo im saopštili radosnu novost o oslobođenju Mostara, odmah smo počeli da govorimo o povratku u Mostar.

Putem raznih izvora raspitivali smo se kako bi mogli doći do Mostara.

Krenuli smo planinskim putevima iz Gline, preko Banije, pa Korduna i Like, ka Jadranskoj obali, u mjesto Biograd na moru. Putovanje je bilo uglavnom pješaćenje, ponekad nekim usputnim prevoznim sredstvom. Trajalo je nekoliko dana. Bilo je slučajeva kada nas je put vodio blizu neprijateljskih jedinica, ali mi smo već bili navikli na opasnosti i oprezno kretanje, a i vjerovali smo u sreću, kada smo uspjeli tolike nevolje sretno prebroditi, da ćemo sretno doći do našeg Mostara. Ponijeli smo iz Gline dovoljno hrane tako da ovaj put nismo gladovali. Osjećaj da idemo u svoj Mostar, u svoju kuću, među prijatelje, drage i bliske nam ljude, gdje ćemo biti slobodni i ravnopravni građani, gdje nećemo morati više nositi znak sa slovom Ž, davao nam je snage, tako da smo vedro i brzo pješaćili.

Iz Biograda na moru, brodom smo doplovili do Dubrovnika. Iz Dubrovnika, malo pješice malo raznim prevoznim sredstvima, konačno smo stigli u Mostar.

Kad su nas vidjeli poznanici, grlili su nas i ljubili, bili su sretni što nas vide žive. Taj srdačan, spontani doček ozario nam je dušu, tako da od sreće i radosti nismo mogli riječ progovoriti.

ZA SJECANJE

Nedaće, stradanja, patnje i druga zla, pratila su nas od dolaska okupatora i nacističko - ustaške vlasti, preko koncentracionog logora, kao i tokom boravka na slobodnoj teritoriji. Plaćali smo visoki danak slobode od jeseni 1943. do oslobođenja proljeća 1945. godine. Nažalost, na tom teškom, opasnom i napornom putu mnogi su izgubili živote, oboljeli, doživjeli lične ili porodične tragedije, bivali ranjavani itd. Ipak, velika većina nas rabskih logoraša uspjela je dočekati oslobođenje i slobodu, zahvaljujući prvenstveno antifašističkom pokretu- Titovim partizanima i pobjedonosnoj borbi Saveznika.

Oko 500 vojno sposobnih Jevreja logoraša uključili su se aktivno u jugoslavensku antifašističku borbu. Većina je otišla u jedinice Narodno-oslobodilačke vojske (reorganizirane partizanske jedinice), a manji broj je angažovan radno u organima vlasti, agitaciono-propagandnim djelatnostima, kulturno-zabavnim organizacijama, raznim radionicama itd. Na kraju rata mnogi borci, bivši logoraši, postali su oficiri, bilo ih je i na visokim vojnim položajima. Nažalost, bilo je i lakše pa i teže ranjenih, a i jedan broj poginulih.

Mnogi članovi moje uže porodice bili su aktivni učesnici antifašističke borbe. Očev brat Rafo poginuo je kao partizanski borac. Očeva sestra Mirjana bila je vojna bolničarka, očeva sestra Rifka kuharica u vojnoj bolnici, a očeva sestra Bulka - Sida bila je kuharica u nekoliko ustanova. Majčin polubrat Šandor bio je oficir specijalne jedinice za borbu protiv pete kolone, mamina polusestra Palombika bila je medicinska sestra. Sin tetke Side, Braco -Avram, oficir i borac, bio je teže ranjen. Sidina kćerka Seka - Estera bila je vojna bolničarka. Sin očeve sestre Rifke, Cezar, bio je vojni kurir. Kćeri očevog ujaka Alberta Danona, Beba - Sara i Sida, bile su članice specijalne kulturno-propagandne pokretne ekipe. Osim očevog brata Rafe i mamine polusestre Palombike, ostali koji su ovdje navedeni, preživjeli su rat.

Rat je progutao više desetaka miliona nevinih žrtava, od toga oko šest miliona Jevreja, među kojima su očeva braća, Rafo i Mošo i očeva sestra Sara, te sin očeve sestre Rifke, Salamon.

Preko 80% najbliže mamine porodice su žrtve holokausta. Jedino su rat preživjeli brat Danilo sa ženom Bertom i kćerkom Ernom i polubrat Šandor, koji je uspio pobjeći iz logora Jasenovca. Svi su oni bili obični, poštteni, čestiti i radini ljudi, ubijeni su SAMO zato što su bili Jevreji.

Dugo godina poslije tog stravičnog rata budio sam se noću preplašen, oznojen, sa snažnim lupanjem srca, jer sam sanjao da me proganjaju nacisti. Sigurno nisam jedini koji je to doživljavao.

Ovo sam napisao da se ne zaboravi, istina o jednom tamnom i zlom vremenu, o ljudskom i neljudskom, o patnjama i stradanjima nedužnih. Nema odgovora na pitanje : ZAŠTO, ZAŠTO SE TO DOGODILO??

Jer nevine žrtve traže da ih ne zaboravimo, a nećemo ih zaboraviti ako se energično suprotstavimo svim vrstama nacionalizma, rasizma, vjerske netrpeljivosti i svega što rađa zlu krv, mržnju i druga zla među ljudima. To je nama živima a i vama koji ćete tek doći, moralna i ljudska obaveza prema tim nevinim žrtvama, ali i obaveza radi sigurnosti i sreće mladih pokoljenja, kako u sadašnjosti, tako i u budućnosti.

EPILOG

Poslije rata u razrušenoj i osiromašenoj Bosni i Hercegovini vladala je oskudica u prehrambenim proizvodima, odjeći i obući, zapravo oskudijevalo se u svemu. Ipak smo bili sretni da se rat završio, da je nestalo nacizma i zla kojeg je on nosio. Postepeno su se liječile ratne rane, životni standard je rastao. Približavali smo se evropskim uslovima života.

Članovi naše grupe bivših logoraša i izbjeglica krenuli su svako svojim putem.

Kćerka umrle tetke Sare Erna - Estera, udala se u Sarajevu i postala Šarenac. Ima dvoje odrasle djece.

Ernina sestra Rita, udala se i postala Koprivica. Sa mužem, sinom jedincem i njegovom porodicom živi u Beogradu.

Solčika, udovica očevog brata Davida, radila je i odgajala svoje dvoje djece, Ernu i Sadu, u Mostaru. U dubokoj starosti, kao najstarija Jevrejka Bosne i Hercegovine, umrla je u Mostaru u ljeto 2004. godine.

Kći Erna udala se u Mostaru i postala je Cipra. Ima dva oženjena sina, jedan sa porodicom živi u Splitu, a drugi u Švedskoj.

Sin Sado - Zadik oženio se i radio je u Mostaru. Ima kćerku i sina, koji imaju svoje porodice. Sada svi žive u Kanadi.

Moj otac nikad nije dobio nazad svoju radnju. Radio je kao činovnik u robnoj kući Zema sve do penzije. Umro je 1962. a majka 1982. godine. Sahranjeni su na jevrejskom groblju u Mostaru.

Sestra Palombika udala se u Mostaru i postala je Malešević. Imala je dvoje djece, Inu i Nenada. Na sretnu porodicu iznenada se, bez ikakve najave, sručila strašna nesreća. Nenadov život prekinuo se na putu do škole. Otišao je u cvijetu mladosti, u četrnaestoj godini. Ta tragedija ostavila je trajni i duboki trag na cijelu našu porodicu.

Ina se udala i postala Puljić. Rodila je kćer Andreu. Palombika je početkom 1993. sa mužem, kćerkom i unukom napustila Mostar i otišla u Beograd. U Beogradu je i umrla 1997 godine.

Kći Ina je ostala u Beogradu sa Andreom. Muž joj je bio u Mostaru. Sastali su se u Kanadi gdje i danas žive. Tu su dobili još jednu kćer Katarinu.

Ja sam se vratio u mostarsku gimnaziju. Zahvaljujući izvrsnim profesorima u partizanskoj gimnaziji u Glini bio sam među najboljim učenicima, pa sam do ljeta

1946. godine završio četiri razreda. Nakon toga sam pohađao mašinsku tehničku školu u Zagrebu. Poslije odsluženja vojnog roka jeseni 1950. godine vratio sam se u porodični dom i svoj voljeni Mostar. Zaposlio sam se kao nastavnik stručnih predmeta u školi učenika u privredi pri željezničkoj ložionici. Krajem 1966. završio sam studij u Rijeci i postao profesor industrijske pedagogije. Čitav radni vijek, od jeseni 1950. do ljeta 1993. godine, proveo sam kao prosvjetni radnik. U tehničku školu došao sam jeseni 1956. i ostao u njoj do kraja radne karijere. Na toj školi radio sam kao predmetni nastavnik, šef mašinskog odsjeka, pedagog škole, pomoćnik direktora i direktor škole.

Oženio sam se 1962. sa Muđeverom Vila, pravnicom, koja je postala uvaženi sudija Višeg suda u Mostaru. Naš brak postao je još sretniji kad nam se 1964. godine rodila kći Aida.

Vrijeme je prolazilo u radu i skladnom porodičnom životu. Aida je završila studij arhitekture i zaposlila se u Mostaru. Udala se za Almasa Bavčića, kolegu sa fakulteta. Početkom 1990. rodio nam se unuk Mak.

Muđevera i ja pripremali smo se za penziju okruženi porodicom i prijateljima, ali je sudbina imala drugačiji tok.

Pedeset godina nakon završetka II svjetskog rata izbio je surovi, krvavi, bratoubilački rat u Bosni i Hercegovini.

Iznenadni napad JNA (Jugoslavenska Narodna Armija, koja je stala na stranu srpskih nacionalista) u proljeće 1992. godine zatekao je Aidu, Almasa i dvogodišnjeg Maka u Visokom, u posjeti kod Almasovih roditelja. Uz veliki rizik uspjeli su doći do Splita. Tu su proveli ljeto kod prijatelja, a zatim uz pomoć jevrejskih organizacija odlaze za London.

Muđevera i ja preživjeli smo više sedmica strahovitog granatiranja i razaranja Mostara. Sva prozorska stakla našeg stana bila su potpuno uništena. Sklanjali smo se u podrum, koje smo preuredili u sklonište.

Petog maja 1993. počele su borbe između dotadašnjih saveznika i branitelja Mostara, HVO-a (Hrvatsko Vijeće Odbrane) i Armije BiH. Poslije organiziranog opšteg napada snaga HVO-a, Muslimani su odvođeni u koncentracione logore, izbacivani iz stanova, protjerivani na istočnu stranu grada. Mnogi nedužni građani su ubijeni. U gradu su se pojavile slike organizatora holokausta u toku II svjetskog rata, kao ustaškog poglavnika Ante Pavelića i zloglasnog ministra Mile Budaka, koji je lansirao parolu: «Srbe na vrbe, Židove uz zidove». Sve uspomene na stradanja i strahote tokom II svjetskog rata, koje sam potiskivao toliko godina, ponovo su se vratile. Doživio sam srčani udar.

Očito je bilo da moramo napustiti Mostar. Teška srca ostavili smo sve, od teško stečene imovine do grobova naših predaka. Supruga i ja krenuli smo sa velikom strepnjom u strani svijet, sa svega nekoliko kofera. Plašili smo se kako

ćemo se u našim godinama uklopiti u novu sredinu. Ni Muđevera ni ja nismo znali ni riječ engleskog jezika.

U septembru 1993. krenuli smo, uz organizacionu i finansijsku pomoć World Jewish Relief-a, u London, gdje nas je čekala kći sa porodicom. Dočekani smo srdačno i toplo. Stalno nam je pružana svestrana pomoć, naročito od strane jevrejskih organizacija. Upoznali smo divne ljude, od kojih su nam neki postali iskreni prijatelji. Zahvaljujući tome, lakše smo savladavali nostalgiju i tugu za rodnim Mostarom.

Duboko sam zahvalan svima koji su nam olakšali i uljepšali te teške dane.

Cezar-Zadik Danon